

Міністерство освіти і науки України

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Повсякденне життя українців південних
областей в роки Другої світової війни»**

студента IV курсу, групи СОІ-41
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Штанько Микола Ігорович

Керівник:

Пилипів Ігор Васильович

доктор історичних наук, професор

Рецензент:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ 2024 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографічні та джерельні дослідження.....	5
1.1 Історіографія.....	5
1.2 Джерела та архіви	15
Розділ II. Південні області України під іноземною окупацією напередодні та в період Другої світової війни.	17
2.1 Становище українських земель у міжвоєнний період в складі Румунії та СРСР.....	17
2.2 Зміна політичного становища українського населення Бессарабії в 1940 році.....	23
2.3. Окупаційна політика Німеччини та Румунії в південних областях України в роки Другої світової війни.....	25
Розділ III. Становище населення півдня в період німецької та румунської окупації (1941-1944 рр.).....	32
3.1 Побут сільського населення.	32
3.2. Становище міст та міського населення.....	43
Розділ IV. Методика використання в школі.....	53
Висновки.....	63
Список використаних джерел.....	67
Додатки.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Історія, це не тільки історичні факти, документи, або ж дати. Історія це перш за все люди, і їх життя. Розгляд повсякденного життя різних верств населення на тій чи іншій території. Дослідження ж теми війни і життя людей в окупації є не дуже популярною серед науковців через свою складність в документальній зафіксованості. Дослідження теми також цікаве тим, що дозволить дослідити політику Румунії та Німеччини щодо українського населення, особливо на півдні бо актуальність саме цього регіону є не досить актуальним для істориків. Але дослідження історії півдня України та її населення є важливим для розуміння формування тих чи інших світоглядних поглядів українців у цьому регіоні, їх культури, традицій і т.п.

Отож, дана тема є актуальною перш за все через малу кількість праць по темі дослідження півдня України, через це, у переважній більшості людей досить розмите уявлення про цей регіон, та особливо його історію формування. Тема життя людей в окупації є також досить актуальною у світлі нинішнього повномасштабного вторгнення, тому це дозволить провести певні паралелі з минулим і сучасним на основі фактів, документів, спогадів людей і т.п.

Об'єктом бакалаврської роботи є маловідомі історичні факти з життя півдня України у період німецької окупації.

Предметом бакалаврської роботи є повсякденне життя українського населення півдня України.

Метою бакалаврської роботи є дослідження теми життя українців в окупації, та політики яку проводила проти них окупаційна німецька та румунська влада.

Виходячи із мети, автором бакалаврської роботи визначено наступні **завдання:**

- ознайомитись із політикою німецького та румунського уряду щодо українців;
- зобразити проблеми з якими стикались люди в окупації;
- охарактеризувати життя людей до окупації та порівняти наскільки змінилось їх життя у міжвоєнний та воєнний період.

Методологічною основою бакалаврської роботи є методологічні принципи та методи дослідження. Автор використав такі принципи, як історизм, науковість, всебічність, метод історичного порівняння, метод історичної системи та метод класифікації періодів.

Наукова новизна бакалаврської роботи це спроба всебічно раціоналізувати існуючі методи роботи з історичними фактами та методом порівняння дослідити зміни суспільного устрою території південної України в роки Другої світової війни.

Практичне значення бакалаврської роботи : зібрані та впорядковані матеріали можуть бути використані вчителями на уроках та в позакласній роботі, а також вищими навчальними закладами для підготовки студентів, які хочуть стати вчителями.

Структуру роботи складає вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел (58 позицій), додатки.

Розділ I. Історіографічні та джерельні дослідження

1.1 Історіографічні дослідження

Дослідження суспільно-політичного, культурного і т.п. рід досить цікава, зазвичай навіть відкриваючи очі на деякі проблемні питання в житті народів, їх звичаях, характері, ставлення до життя, до різних подій і т.п. Важливість дослідження будь якої теми важко переоцінити. Від її дослідженої залежить наскільки будуть розкриті «білі плями» або ж розвінчані міфи що тримались у головах людей десятки років.

На перший погляд, історії з повсякденного життя здаються описовими і далекими від серйозних соціальних проблем. Насправді ж, зосереджуючись на існуванні звичайних людей, розкривається суспільне життя. Це означає, що переваги історії повсякденності як галузі історичних досліджень особливо очевидні у вивченні соціальних змін суспільстві в цілому і в окремих групах.

Щодо характеристики дослідженості цієї теми, то варто зазначити загальні тенденції щодо розвитку досліджень з історії півдня України, його населення та його становища під час окупації не були досить розвинені. За радянських часів вивчення історії повсякдення людей що проживали в Одесі, Миколаєві, та Херсоні розглядалось в контексті так званої «Великої вітчизняної війни» вона ж німецько радянська війна, тобто акцент був спрямований на героїзацію окремих груп населення що чинили опір, та висвітлення німців та румун як агресорів що намагались знищити місцеве населення, але при цьому замовчувались злочини партизанських загонів (куди подекуди і не входили місцеві), а інколи навіть і записували в партизани ті організації яких не існувало в природі.

Ставка радянської історіографії робилась на романтизацію та героїзацію цього періоду з точки зору «СРСР – звільняв, а німці та румуни – знищували все» ігноруючи стан місцевого населення цих територій, їх бідування через дії партизан, і т.п. Вивчались в основному періоди жорстокості німців та румун до місцевих що виказували лояльність радянській владі та не бажання

працювати на окупантів створюючи з них таких собі «ідолів» або ж взагалі записували у зрадники тих хто виступав за вільну та незалежну Україну приписуючи їм співпрацю з німцями та румунами.

Українська історіографія майже не була зацікавлена в вивченні цього краю в період німецько-радянської війни, тому в основному цим займалися історики попередньої епохи, використовуючи радянські наративи «Великої вітчизняної війни» «хоробрості партизан» і т.п. З 2000-х ця ситуація повільно але просувалась вперед хоч і не дуже помітно. З'являються роботи спрямовані на дослідження життя місцевого населення, його «подвигів», структурного складу, вивчення роботи шкіл, університетів, різних установ, тобто – українські історики зосередились на дослідженні функціонування держ. установ, в умовах окупації та дослідженні повсякденності життя населення в період окупації від сільського до міського населення. На це вплинули як і зміна політичного курсу та більша демократизація влади в Україні, так і відхід від справ «Старих» істориків, хоча і більшість них досі лишалась, та працювала використовуючи в основному радянські документи.

З 2014 а, згодом і з 2022 рр. українська історіографія поступово відходила від «радянської думки» та більше зосереджувалось на історії півдня, особливо в роки другої світової. Це було зумовлено в більшій мірі російськими наративами про ніби то «єдність» півдня та сходу з росією, та широкомасштабного вторгнення на територію України де південь найбільше страждає серед усіх регіонів України. Тому в цей період, українські історики досліджуючи історію півдня в роки другої світової та німецько-радянської мали за ціль поінформувати та донести населенню цих регіонів правду про ті історичні міфи що були нав'язані радянською пропагандою, а згодом і російською, аби показати спільне і відмінне з нинішньою російсько окупацією півдня (масові розстріли, арешти інакодумців та масові гвалтування жінок і дітей). На даний час є досить немала кількість досліджень по темі повсякденного життя населення цих областей, загалом це запорука самої

української історіографії що змогла адаптуватись під сучасні реалії та трохи відійти від тих «радянських норм» що були розповсюдженні серед населення.

Щодо авторів, то їх по цій темі є досить багато, це в основному представники півдня України але бувають і з інших регіонів. Це і Ю. Левченко, К. Курилишина, В. Косик, Д. Нефьодов, О. Осипенко, С. Боган, С. Вишневський, В. Станко та і.н. Всі ці автори, працювали (та працюють) в період незалежної України та досліджують історію окремих областей півдня, так і в цілому історію півдня України, це і робота університетів, різних органів влади, їх співпрацю або опір, дослідження становища села в цих областях і т.п.

Тепер подивимося на самі праці протягом усього періоду і аж до сьогодні. Почнемо з того, що було написано до здобуття незалежності, тобто з досліджень радянських істориків, які проживали на території України. Це пов'язано з тим, що, незважаючи на ідеологічний тиск та пропаганду "марксизму-ленінізму", вони надають дослідникам цінну інформацію про повсякденне життя мешканців півдня України в роки окупації німецькими та румунськими військами. У радянський період під назвою "Історія міст і сіл ..." були опубліковані досить об'ємні дослідження, присвячені повсякденному життю та історії різних населених пунктів, особливо Одеської, Миколаївської та Херсонської областей [17, 18, 19]. Ці збірники мають велике значення з точки зору історії міст і сіл та історії різних населених пунктів. Однак, оскільки ці збірники містять наративи про восхваляння комуністичної партії, "радянського народу" тощо, варто вивчати ці праці з певною часткою реалізму і писати на їх основі нові роботи досить пильно. Однак ці збірки є дзеркалом тих подій, які більш-менш детально відображають реальність життя людей у різних регіонах, районах, селах тощо. Ця збірка також буде корисною для тих, хто хоче висвітлити бачення тих подій та історії південних регіонів з радянської перспективи.

Тема повсякденного життя українців південних регіонів у період німецької окупації має власну дослідницьку базу і, хоча не достатньо

деталізована та розширена в період незалежності, створює підґрунтя для подальших досліджень з цієї тематики. Зокрема, що стосується монографій, то тут можна згадати Ю. Левченка та його монографію " Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр.". Приділяючи увагу вивченню нормативно-правових актів автор дослідив специфіку впровадження заходів окупаційної влади метою якої є позбавлення населення на здобуття альтернативної інформації та підпорядкуванню думок та ідей місцевого населення для досягнення своїх цілей та використання місцевих ресурсів для своїх військових цілей. Приділена увага поняттю асиміляції, тобто уподібнення місцевих до румунського населення шляхом залучення до цього процесу освіти, ЗМІ, різних культурних заходів і т.п.

Розглянув автор і матеріальну частину питання, а саме поступовість проведення політики «вижимання ресурсів» з окупованих територій, встановлення понаднормових графіків роботи, використання населення як оstarбайтерів, заселення цих територій німецькими поселенцями і т.п. Автор приділив досить пильну увагу як і тому, що передувало цим подіям, а саме анексія Бессарабії СРСР, підписання «Директиви №21» і т.п. [25]

Іншою важливою працею Левченка є " Окупаційні територіально-адміністративні одиниці України 1941-1944 рр.: етнічний, етнографічний та політико-географічний вимір ". Зокрема, "Трансністрія", "Бессарабія", "Імперський комітет України" та "Військові області". В цій роботі, приділив увагу складу місцевого населення, рельєфу, та ролі цих земель у загально-політичній картині світу. В роботі приділено увагу формуванню місцевого населення, складі (скільки було євреїв, німців українців, росіян, румунів), місцевість цих країв, тобто як вона могла вплинути н розселення населення, його характер по відношенню до окупантів, як це вплинуло на окупаційну політику румунської та німецької влади. Дослідження автора також

розповсюдились і на оцінку політичної ситуації в тодішній Європі, ролі цих земель на хід другої світової і т.п. [26]

Дослідження виявилось досить корисним в розумінні контексту того в яких умовах знаходились ці землі, неоднорідність населення що теж впливало на політику Румунії та Німеччини, та вплив клімату на хід бойових дій, та життя людей в умовах окупації.

Ще одна робота Левченка - "Теоретичні засади окупаційного режиму націонал-легіонерської Румунії в південно-західному регіоні України (1941-1944 рр.)". Стаття присвячена формуванню ідеологічної бази румунського фашизму та ідеї «Великої Румунії» яка б об'єднувала б великі площі населенні румунським населенням (зокрема і території півдня України). Автор приділив увагу хронологічності подій, це і завершення першої світової та розширення румунських земель в цей період, період монархічного правління, прихід до влади маріонеткового уряду Антонеску і т.п.

Автор розглянув і самі ідеї румунського домінування на території півдня України, а саме переселення румунських поселенців на територію північного Причорномор'я, тим самим асимілювавши місцевих перетворивши цей край на румунський. Автор пильну увагу приділяє самій Румунії задля того, аби зрозуміти мотиви та рушійні сили їх окупаційної політики по відношенню до українського населення півдня в той час тому в цілому роботи Левченка мають досить фундаментальний характер, тому його роботи рекомендуються до використання в різних дослідженнях як цього періоду, так і впливу на подальшу історію північного Причорномор'я. [27]

Не менш цікавою є монографія К. Курилишина " Українське життя в умовах німецької окупації 1939-1944.", в якій автор досліджує як проходило життя українців північного Причорномор'я в умовах радянської, румунської та німецької окупації, відношенню окупаційної влади до населення, погляди щодо розвитку цих земель, законодавчих актів які регулювали життя

населення, тобто ті законодавчі акти які впроваджувались окупаційною владою, це могли бути як акти регулюючі різні сфери життя (грошові відносини, соціальна сфера, пенсії, видача документів як остарбайтерам так і звичайному населенню, і т.п).

Не менш важливою темою піднятою автором, є тема Голокосту та масових розстрілів єврейського населення, адже територія півдня України була відносно сильно заселена єврейським населенням, і увага німців до цього регіону була досить сильно прикута. Взагалі автор у роботі зміг поєднати і тему Голокосту і тему життя українського населення в період німецько-румунської окупації, і ці дві теми гармонійно доповнюють одна одну. [23]

Не слід забувати і про збірники з історії окупованої німцями України. Однією з найцінніших є збірка В. Косика " Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів ". Збірник являє собою змістовне зібрання як документальних фактів з історії України в період з 1941 по 1944 рр. з детальним описом стану освіти, культури релігії і т.п), адже від цього залежить і сприйняття того періоду серед як і населення України так і істориків що починають дослідження цієї теми. Деякі факти свідчать про неоднозначне ставлення людей до німецької окупації через їх культурну політику та те що ці люди пережили будучи під гнітом радянського союзу (Голодомор, репресії, колективізації – що для індивідуалістського населення України було зламом споконвічних традицій життя на цих землях, тиранією і т.п.)

Ця збірка корисна тим, що відображає реальність життя в Україні під час окупації як з німецької так і з української точки зору та дозволяє порівняти окупаційний режим як у румунській, так і в німецькій зоні, оцінити ставлення оцінити специфіку двох режимів, та їх ставлення до місцевого населення. [22], [42], [43], [44].

Варто також відзначити літературу з історії руху опору на півдні України в 1941-1944 рр. Цінним джерелом може бути праця Д. Нефьодова " Історіографія руху опору в Південній Україні (1941-1944 рр.): стан наукової розробки ". Автор дослідивши більше двадцяти праць з історії як повсякденного життя на території півдня, так і руху опору, його засади і т.п. Виокремлюючи різні аспекти, автор наголошує на недостатній дослідженості теми. Автор також цитує О. Лисенка (завідувача відділу історії України Інституту історії України НАНУ), який зазначає, що, незважаючи на бурхливий розвиток сучасної історіографії, в сучасних дисертаціях мало глибоких досліджень. Ця робота була б доречною для дослідження історії розвитку руху опору на окупованому німцями півдні України з позицій як радянської, так і сучасної історіографії.

На жаль, автор у історіографічному дослідженні засвідчує про недостатню дослідженість теми життя та опору місцевого населення німецько-румунським окупантам. Причиною ж цього автор називає «початковий» етап розвитку сучасної української історіографії. Але не дивлячись на це, все таки є праці які можуть задовольнити потреби історика який вирішив дослідити таку частину життя населення як спротив окупації.

[32]

Ще однією важливою роботою Д. Нефьодова є " Рух опору в південній Україні у дослідженнях миколаївських істориків ". Дослідження теми як повсякденного так і важливої складової життя людей в окупації, а саме опір окупаційній адміністрації не може обійтись без розгляду тих хто проживає на даній території, адже місцеві добре можуть розповісти про різні аспекти того чи іншого виміру з точки зору простих жителів міста або села. Саме тому важливо дослідити історіографію певної області, автор ж взяв за основу роботи Миколаївських істориків і їх погляд на події 1941 – 1944 рр.

Значні зусилля були витрачені на вивчення всіх відомих і невідомих праць, починаючи з радянського періоду і закінчуючи сьогоднішнім. Зумівши

порівняти погляди істориків обох періодів як радянського так і сучасного періоду автор та з'ясував, що імецько-румунський режим не зміг використати весь потенціал цих земель через їх досить жорстку політику асиміляції місцевого населення. Автор проаналізувавши немалу кількість статей робить висновок про що вони продовжують системно вивчати історію як руху опору, так і повсякденного життя на півдні України. Такий історіографічний екскурс допоможе історикам дослідити погляд самих місцевих, та їх погляд на ті події. [33].

Існують також різні роботи, присвячені темі окупаційної влади на півдні та життю міського і сільського населення, однією з яких є праця О. Осипенко "Сільське населення та «Трудові громади» півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941-1944 рр.: соціально історичний аспект ". Не варто забувати і про такий соціальний прошарок як сільське населення, яке на той час становило більшість населення півдня. Тому дослідження їх життя в окупації є важливим історичним аспектом дослідження. Розуміючи це автор бере за основу дослідження поняття «Трудові громади» в такій квазідержаві «Трансністрія» що підпорядковувалась румунській владі. Використання статей, джерел, згадок з іноземної та вітчизняної історіографії автор став на шлях функціонування трудових громад, їх склад та структуру.

Також автор звертає увагу і на становище самого сільського населення яке перебувало в той час не в дуже сприятливому становищі. Автор маючи наміри розкрити різні аспекти функціонування сільських общин в період з 1941 по 1944 рр. виокремлює певну проблематику в дослідженні цього питання, а саме дуже мала кількість писемних згадок від місцевих. Це в свою чергу дозволило автору звернутись до архівів та припустити яким було їх становище в той період. За цінністю роботи для історика що досліджує повсякденність сільських жителів півдня, то її важливість важко переоцінити враховуючи брак інформації з даної теми. [34]

Досить важливу роль у пропаганді ідей окупаційної влади відіграє освіта. Дослідження на цю тему є менш задокументованими, ніж дослідження руху опору та духу повсякденності. У цьому контексті С. Боган у своїй праці "Становище початкової освіти в окупованій румунськими загарбниками південній Україні" досліджує ситуацію з початковою освітою на півдні України та звертається до феномену комунізму 20-го століття загалом, який був поширений серед вчителів та частини учнів. Автор також розглядає стан освіти в початкових школах і становище вчителів, які були змушені співпрацювати з окупаційною владою, щоб уникнути суду, вивезення до Німеччини або Румунії та примусової праці. Водночас автор розглядає діяльність нацистських органів на півдні України у 1941-1944 рр., їхній специфічний зміст та підбурювальну пропаганду серед населення. У висновку автор зазначає, що "всі навчальні заклади на півдні України зазнавали ідеологічного тиску як з боку німецької, так і румунської влади, що негативно впливало як на учнівський, так і на освітній розвиток у цих регіонах". Автор також зазначає, що на так званих "придністровських" територіях тиск на освіту був меншим і загалом "придністровські" режими були значно вільнішими у відносинах з місцевим населенням, владою та іншими, порівняно з німецькими та румунськими окупованими територіями.

Важливою частиною дослідження є показ того, як реалізовувалася окупаційна політика у сфері освіти. Варто звернути увагу на університет, який є центром розвитку освітньої думки та одним із центрів формування думок у суспільстві, адже повсякденне життя та рутини будуються не лише на побуті, культурі та різноманітних заходах, а й на освіті. Ця праця підійде історикам що досліджують історію шкіл півдня в період з 1941 по 1944 рр. та для пошуку впливу на дітей у виховній роботі, недарма зауважують що виховання покоління починається з освіти. [9]

Робота С. Вишневського "Діяльність Одеського університету в роки румунської окупації південної України". Автор аналізує деталі діяльності

Одеського університету ім. І. І. Мечникова під час окупації Одеської області з 1941 по 1944 рр., його взаємодію з окупаційною владою, а також структуру самого університету, яка була підпорядкована окупаційній владі і дозволяла румунській владі впливати на найбільш активну частину населення-студентство.

Автор також розглядає підпільну діяльність викладачів, які не бажали миритися з ситуацією, що склалася в наслідок німецько-румунської військової окупації, та досліджує підпільну боротьбу студентів як найбільш здатних до активного опору окупаційній владі. У висновку автор зазначає, що українська історіографія повільно, але впевнено починає вивчати діячів Півдня, яких за радянської влади називали "зрадниками". [10]

Історіографія повсякденності людей що перебували під окупацією на півдні України має свої плюси та недоліки які серйозно і не дуже позначаються на дослідженні цієї теми. Літератури в наш час існує велика кількість але основною проблемою є певні радянські штампи та прославлення того періоду, партизан і т.п. Тому дослідження варто проводити з серйозною пильністю та надмірною увагою до деталей що там описуються, адже навіть один хибний факт може перекреслити подальші дослідження через їх фальсифікацію, міфічність, або недостатню підтвердженність у інших архівних даних або джерелах.

Загалом, дослідження теми повсякденності українською історіографією можна розподілити на два виміри та три (в деяких джерелах і чотири) режими окупації. Щодо вимірів то тут автори виділяють міське населення та сільське. Специфікою ж досліджень є як структурний склад населення, так і його національний склад. Це є важливим аспектом, адже дозволяє побачити усю картину того яке населення проживало та проживає на цих територіях, як це вплинуло на політику окупаційної влад і т.п.

Щодо режимів то автори виділяють три окупаційні режими, а саме : Німецький, Румунський, так зване державне утворення «Трансністрія» що підпорядковувалось румунській владі, та з недавніх пір з'явився і четвертий «Радянський» а саме з 1921 по 1941 рр. і деякі автори зачіпають період після відновлення їх влади в 1944 рр. Це дозволяє зрозуміти що було ключовою фішкою окупаційних режимів, їх цілі, наміри та результати їх перебування на цих землях.

Тобто, зважаючи на усе вищесказане можна зробити певні висновки що починаючи з 2000-х історіографія по даній темі невпинно розвивалась, в ній з'являються нові факти, поняття, терміни, автори активніше працюють з німецькими архівними джерелами що дає змогу оцінити більший масштаб тих подій. Тому в пріоритеті у сучасній історіографії є порівняння окупаційних режимів та погляд на життя звичайного українського населення.

1.2 Джерела та архіви

Не менш важливими центрами отримання інформації по тому чи іншому періоду в житті області без оцінки різних авторів, є архівні данні по цих областях. До прикладу : в державному архіві Миколаївської області є розділ з фондами що присвячені окупації області «Німецько-фашистськими загарбниками» де є досить багато розділів присвячених таким поняттям як «Місцева комендатура» - Ф. Р-1432, 1 од. зб., 1941–1943 рр. Опис. Нім. мова. [50, с. 675], «Волосні управи» - 2 фонди, 30 од. зб., 1941–1944 рр. Описи. Рос. і укр. Мови [50, с. 680], «Сільські управи» - 17 фондів, 98 од. зб., 1941–1944 рр. Описи. Рос. і укр. мови. [50, с. 681-682]. І т.п. Ці документальні та архівні свідчення стали більш доступними для суспільства в 2014 р. після революції гідності, та повалення режиму Януковича.

Варто звернути увагу на і на державні архіви Одеської та Херсонської областей. Це важливо для того аби дослідження стало більш об'єктивним та

виваженим адже використання архівів та джерел є першочерговим завданням історика при написанні будь якої роботи, або при дослідженні будь-якої теми.

Архіви Одещини варто розглядати як основні адже найбільш активно життя вирувало саме на території Одещини тому варто це взяти до уваги. В основному в справі пошуку потрібного архіву варто звернутись до спеціалізованих путівників що можуть надати інформацію по різних темах що цікавлять історика. В нашому випадку допоможе «Державний архів Одеської області», а саме, «Реєстр фондів періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.)». Це довідникове видання що дасть можливість оглянути основні фонди що стосувались періоду окупації та усього періоду починаючи з 1941 р. по 1944 рр. Тому для подібних досліджень а також у роботі в архіві такі посібники є досить цінними. [48] Для роботи з Херсонською областю варто використати «Державний архів Херсонської області: Путівник» але, на відміну від попереднього видання, цей путівник 2003-го р. більш деталізований та має опис до кожного фонду, тому працювати з ним для історика буде як і корисно так і цікаво. [49]

Для пересічного громадянина робота з джерелами та архівами може виглядати складною та досить нудною, для істориків ж, чия робота полягає в роботі з цими документами це дуже суттєве відкриття, адже дозволяє пролити світло на те, що відбувалось в ті часи (1941 – 1944 рр.) яким було життя населення міст та сіл області, їх адміністративний устрій, накази окупаційної адміністрації та їх наслідки і т.п.

Нажаль через війну використання цих архівних документів на даний час майже неможливо через постійні бойові дії на території тої ж самої Миколаївської, Херсонської та Одеської області. Але сама наявність цих архівів після війни дозволить історикам продовжити фундаментальні дослідження півдня України в період німецько-румунської окупації і т.п.

Розділ II. Південні області України під іноземною окупацією напередодні та в період Другої світової війни

2.1 Становище українських земель у міжвоєнний період в складі Румунії та СРСР

Історію суспільно-політичного та адміністративного устрою варто розпочати з контексту тих подій що відбувались перед німецько-радянською війною. Наприкінці XIX ст. після Російсько-Турецьких війн статус півдня остаточно закріпився за Російською імперією що поклало початок заселенню цього краю приїжджими з Лівобережжя, Правобережжя, Росії та і.н країн Європи. Через це, перепис 1897 р. (Дод. А). засвідчив, що населення Півдня не є однорідним, але і засвідчив що істотну більшість склали українці (більше 5 млн.) Після першої світової війни Землі Бессарабії, увійшли до складу Румунії (Дод. Б) що було визнано майже усіма країнами Європи окрім СРСР. [37, с. 264-265]

У 20 – 30 рр. Румунія поступово оговтувалась економічно і соціально від наслідків першої світової війни. Велику роль в цьому зіграли країни Антанти, сприятлива зовнішньополітична ситуація навколо (утворення Ліги націй, підписання з Францією оборонного договору, налагодження торгівельних та політичних зв'язків з новоутвореною Польщею, та піднесення румунського суспільства що стало можливим після збільшення їх країни майже в двічі і т.п.). Для румунської влади та суспільства настав період стрімкого розвитку. Але зважаючи на аграрну відсталість Румунії це зіграло з нею дивний жарт, адже велика кількість населення знаходились в селах а це означало що стрімкий розвиток мав би забезпечитись і стрімкою урбанізацією що румунська влада і робила впродовж міжвоєнного періоду.

Основну увагу румунська влада зосередила на розвитку промисловості через те, що серед більшої частини верхівки румунської влади була розповсюджена думка про те, що розвиток індустріальних підприємств мав би

стимулювати вхід Румунії до лави провідних країн Європи. Тому велика роль відводилась приватним підприємствам що мали б покращувати умови праці, налагоджувати різні домовленості між підприємствами різних країн і т.п. Для реалізації цього плану перед румунською владою була покладена ціль налагодження торгівельних зв'язків з західними країнами, в тому ж числі і з Великобританією та Францією, адже на той час це були два гегемони в торгівлі що займали 2/6 від усього експорту товарів, та мали більш передові технології у виплавленні чавунна, створенні високоякісних товарів як народного вжитку, так і військової продукції для зміцнення обороноздатності країни. [53].

Стрімкі зміни відбувались і у самому румунському суспільстві. В ньому все частіше почали звучати тези про «головну роль» румунів в Європі та їх винятковість і вищу цінність від тих народів що знаходяться навколо неї. Такі праці румунських істориків тої епохи як Н. Йорга та І. Ністор поставили за ціль виправдати ті територіальні надбаня, що отримала Румунія після першої світової війни. Тому, вони і видали свої праці, а саме : «Румунія, як це було до 1918 р.» та «Історія Бессарабії», та «Історія румун в Придністров'ї: організація культури і їх жертви» в яких автори чітко окреслили, що переважною більшістю серед населення Бессарабії були не українці (на їх думку українське місцеве населення не є місцевим, а пришлим та асимільованим). В працях обґрунтовувались усі основні тези про «поступовість» розвитку румунської ідентичності, її оплоту в східній Європі проти слов'ян і т.п. [27, с. 130-131].

В кінці 30-х рр. в румунському суспільстві назривала криза та відхід до праворадикальних рухів. Ще в 1927 р. К. Зеля (Дод. В) створив націоналістичний рух «Залізна гвардія» що впродовж 30-х рр. тільки укріплював позиції. Їх ідеологічною базою стало те що формувало єдність для національної еліти Румунії – релігія. Хоч для більшої частини націоналістичних рухів, релігія була другорядною в їх програмі та світогляді, адже основою для таких рухів є нація та держава (в тій ж самій Німеччині, Угорщині та Італії церква намагалась зберегти свою автономію та не бути

підпорядкованою державі адже мала власні інтереси, та наміри). Румунське ж суспільство яке століттями піддавалось тиску з боку імперій (Османської, Російської і т.п) консолідувалось навколо церкви так і зараз впродовж 1930-х рр. в напіваграрному румунському суспільстві культивувалась думка про національне домінування румунів серед інших народів. [27, с. 130-131].

Звісно таке становище не могло позитивно сказатись на українському населенню яке проживало на території Бессарабії. З боку держави постійно проводилась асиміляційна політика до українців та інших «не романізованих» народів, етносів та культур. На жаль, сильного опору румунській владі українці в Бессарабії чинити не могли через їхню малочисельність та неоднорідність як в релігійному плані так і в етнічному. Тому велика кількість тих в кого була можливість виїхати, виїхали з Румунії у пошуках кращого життя або в СРСР або в країни західної Європи (США, Великобританія, і т.п.) [27, с. 132]

Загалом період міжвоєнний для українців в Бессарабії, не можна вважати легким, адже зважаючи на історію Румунії та її політику до національних меншин не важко здогадатись що ні про який розвиток національного мислення йти мови не може адже постійне як знуцання з місцевого населення з боку «Залізної гвардії» так і з боку держави не залишали інших варіантів для українців аніж або виїхати за кордон, або лишитись і асимілюватись в цьому румунському суспільстві тим самим забуваючи своє коріння і стаючи громадянами Румунії. Ідеї румунських істориків цього часу також не дають підстав на якусь толерантність до місцевого населення а пропагують лише ідею «Румунії для румун». Тому становище українського населення як міського так і сільського на цих територіях була трагічною та важкою (навіть в порівнянні з тодішньою територією Західної України).

Починаючи дослідження південного регіону та історичного контексту варто згадати і другу сторону під якою і знаходилась основна частина досліджуваного регіону – СРСР. Після закінчення першої світової війни землі

півдня спочатку були в складі УНР, а згодом на їх територію прийшла радянська влада яка почала встановлювати «соціалістичний лад», а по факту проводити репресії щодо мирного населення (селянство, буржуазія і т.п) з метою знищити історичне надбання цих земель та створення на них «комунізму» [41]. Але враховуючи утопічність цих ідей, не дивно що в 20-30-ті рр. на півдні як і по всій території України проходили масові акції протестів які більшовики намагались придушити йдучи на поступки (політика коренізації, дозвіл на видання україномовних книжок і т.п.), але загалом прикриваючись благими намірами більшовики знищили усіх хто виступав як за культурну автономію України, так і лояльних українських есерів що проживали на території півдня. [24, с. 42].

Обраний радянською владою напрямок підтримки важкої промисловості за рахунок легкої промисловості та селянства негативно сказались на розвитку самих областей півдня та житті українців та місцевого населення в цілому, адже політика радянської влади по відношенню до приватної власності була досить жорсткою «грабуй награбоване». Незважаючи на проведення радянською владою політику індустріалізації, електрифікації регіонів півдня дещо не справдилась, адже до прикладу Одеська область в 1925 р. не дійшла навіть на дві треті по виробництву товарів до довоєнного 1913 р. (близько 60%), в той час як більше половина регіонів СРСР вже перейшли цей поріг (лише в 1928 р. цей поріг було подолано). Це свідчило про відставання південного регіону в розвитку промисловості. Була проведена також і адміністративна реформа що дозволила використання принципу областей (Дод Г.) а не губерній що було ще при Російській Імперії. [18, с. 42].

В 30-ті роки Радянська влада в особі Й. Сталіна укріпилась при владі, та почала наступ на українське селянство яке вже пройшовши етап коренізації як ніяк почало вимагати більшої автономії для України. По всій території включно з півднем почалась поступова колективізація з підвищення рівня податків до 80% на присадибні ділянки. Звісно українцям що звикли постійно

жити відсторонено та з приватною власністю такі умови не були прийнятними. Тому близько 1 млн людей почали масово протестувати по всій території України в тому числі на півдні (Дод Д.) Тому з 1931 року проводилась активна підготовка до Голодомору а в 1932-1933 рр. і його фактична реалізація. [24, с. 230-236].

Така політика радянської влади в першу чергу була спрямована проти того селянства що пам'ятало до якого коріння воно належало, а також сприяння переходу голодних селян до колгоспів і як результат в 1939 р. в херсонській області вже було близько 836 колгоспів що займали близько 80% посівних площ що за десять років тому було в чотири рази менше. [19, с. 47-48].

В кінці 30-х для південних регіонів що входили до складу СРСР (особливо для Одеси настав період, коли Радянська влада звернула на неї увагу з економічної точки зору адже в другій п'ятирічці яка мала б сформувати економічну основу для ВПК СРСР та його подальшої експансії Одесі та іншим південним містам України була відведена майже головна роль в реорганізації «народного» господарства та покращення виробничих потуг у кораблебудуванні та створенні різної техніки, адже Одеса та Миколаїв були головними портовими та торгівельними містами в північному Причорномор'ї, тут активно формувались як нові ідеї (ще за Р.І в Одесі було сформовано рух «П'ятидесятників», а Миколаїв славився своїм будівництвом кораблів, від цього і пішла згадка про Миколаїв як «місто кораблебудувальників») так і створювались нові потуги для прийому іноземної продукції. [18, с. 49]

Станом на 1939 р. за переписом населення (Дод. Е) на території Одеської області проживало близько 58,7% українців (964 тис.), на території ж Миколаївської та Херсонської областей проживало близько 71,8% українців (795 тис.). Це був наслідок, наслідок репресивної політики радянської влади щодо України, голод, розкуркулення (забирання майна в заможних селян) і т.п.

І навіть не дивлячись на це частка українців в цих областях досі лишалась високою.

Наступним важливим етапом в житті цих областей стало приєднання до СРСР Бессарабії яку СРСР з 1921 р. не визнавав і постійно твердив про незаконність їх окупації. Значною мірою СРСР виправдовував такі заяви «історичною єдністю цих земель з територією України яка тоді входила до його складу. СРСР активно втручався в цей регіон, з 1921 по 1924 рр. Румунія та СРСР активно намагались врегулювати конфлікти з приводу але невизнання більшою частиною країн світу (в тому числі і Румунією) СРСР, то ці переговори не дало бажаних результатів для обох сторін. Бачучи що з СРСР ніхто не веде справ так як йому це треба, то радянське керівництво вирішило вдатись до більш хитрих способів змусити Румунію піти на поступки. В той час в Бессарабії активно назрівало невдоволення українського населення політикою румунізації, аграрною реформою та посухою, все це призвело до Татарбунарського повстання що відбулось 15 вересня 1924 р. та тривало 3 дні. В повстанні прийняли участь більше шести тисяч селян в основному українців, росіян, молдаван і т.п. національностей що були на цій території. Головними лозунгами повсталих були заклики до приєднання до СРСР, та восхваляння радянського способу життя. Як результат повстання було придушене, румунська влада намагаючись провела так званий «процес 500» з метою доказати причетність СРСР до цього. [14]

Варто враховувати ті факти, що за кордоном активно поширювався міф про нібито «щасливе життя народів в СРСР» в який більшість українців вірили до початку 30-х, тому такі заклики повсталих є досить логічними в контексті того, що вони переживали в той час думаючи що в Румунії йде активна румунізація та заборона української мови та культури а в СРСР вона ж перебуває у стадії «ренесансу та розквіту» (Дод Є). Радянське керівництво і не сподівалося на спіх повсталих, адже сповідувало свої цілі. Це насамперед показати світовій спільноті що невизнання СРСР як суб'єкта світових

відносин може понести за собою наслідки які були в Румунії, а також СРСР в той час планував проводити свою першу п'ятирічку, а для цього потрібні були гроші які радянська влада черпала з сільського населення продаючи зерно через Румунію, але через її невизнання прохід зерна через її територію був би неможливим що ускладнювало би її доставку до інших країн. Ця політика лишалась притаманною СРСР до кінця його існування та продовжується нинішньою Росією. [20, с. 355-360]

Тому стан місцевого населення що в Бессарабії, що в південній Україні мало хвилювали радянське керівництво, вони керувались тільки матеріальними та загарбницькими планами які не враховували життя звичайних пересічних громадян, адже мали за намір уніфікувати населення та зробити його максимально бідним для кращого контролю за ним.

2.2 Зміна політичного становища українського населення Бессарабії в 1940 році

Після початку другої світової війни Румунія опинилась між двох вогнів. З однієї сторони альянс «Вісь» (Німеччина, Італія, Японія згодом і Угорщина), з іншої «Комінтерн» (Комуністичний інтернаціонал (СРСР, Монголія, Тану-Тува) (Дод. Г). Тому Румунії яка в міжвоєнний період опиралась на Францію та Велику Британію довелося обирати між двома злами. [54] Свій вибір вона зробила після ультиматуму СРСР від 26 червня 1940 р. в якому СРСР в ультимативній формі виказав бажання анексувати Бессарабію та північну Буковину аргументуючи це так : «Радянський уряд вважає, що питання про повернення Бессарабії органічно пов'язане з питанням про передачу УРСР тієї частини Буковини, населення якої в переважній більшості пов'язане з Радянською Україною спільністю історичної долі, а також через спільність мови та національного складу...» [52]. Тобто, спекулюючи темою «історичної спільної долі» цих земель, а також таємним протоколом СРСР анексував всю територію Бессарабії створивши в подальшому конфлікт як між Румунією так і між Німеччиною яка мала свої наміри в цьому регіоні. Згодом, на хвилі

невдоволення владою в Румунії настає фашистська диктатура на чолі з Іон Антонеску який згодом узурпує під себе усю повноту влади та встановить свій диктаторський режим. [45, с. 273].

Політика радянзації була розпочалась одразу після приєднання цих земель до складу СРСР. Станом на серпень 1940 р. на території південної Бессарабії була утворена Ізмаїльська область яка проіснує до 1954 р. З самого початку радянська адміністрація почала проводити свої соціалістичні перетворення та репресії щодо заможних верств населення. В більшості випадків над 600 тис. населенням Ізмаїльської області проводились ті самі заходи що і в підрадянській Україні а саме політика уніфікації. Враховуючи силу тодішньої НКВС та неприязні радянської ідеології до релігії, то не важко здогадатись що першими під маховик репресій потрапили церкви, священники, прихожани та в цілому ті хто активно допомагав церкві або був задіяний у церковній справі. Так, з 6 липня по 1 серпня НКВС заарештувала 12 прихожан та членів селянської партії. Всім їм було присуджено або заслання до Казахстану строком до 8 років, або розстріли. [*1, с. 65-66]

Не варто забувати і про так званих «куркулів». В період з 28 червня 1940 р. і до 22 червня 1941 р. за підрахунками істориків було виселено за Урал близько 30 тис. осіб як румунів, болгар, румунів, євреїв і і.н. Приписували їм в основному те що вони належали до «до ворожих елементів». На далі, радянська влада проводила політику колективізації, а саме, за підрахунками істориків було колективізовано більше 100 тис. господарств, людей насильницькими методами заганяли у колективні господарства шляхом тиску, сили або інших методів що вже були відомі більшовикам в попередні роки, тому на цей раз ситуація повністю повторювалась. Враховуючи і велику кількість німецьких колоністів (більше 25 тис) то їх було звинувачено у експлуатації місцевого населення, та виселено з території Бессарабії. [34, с. 65]

Враховуючи попередні роки та наслідки панування комуністичної влади в підрадянській Україні то не важко здогадатись що місцеве населення було цим не задоволене, але, як і раніше так і зараз це населення (як румунське, так і українське) не слухали і навіть не збирались.

2.3. Окупаційна політика Німеччини та Румунії в південних областях України в роки Другої світової війни

Відносно мирний час для населення південних регіонів закінчився 22 червня 1941 р. з початком німецько-радянської війни життя міст і сіл півдня перейшла на новий (хоч і досить короткий) етап. Для захоплення України та території півдня Німеччина та Румунія утворили спільний фронт де з Німецької сторони було представлено групу армії «Південь» під командуванням Герда фон Рундштедта та румунськими військами в загальній кількості близько 600 тис чол. Період переходу під окупацію німецько-румунськими військами тривав аж до кінця Київської операції (у 20-тих числах вересня) (Дод. Ж) що остаточно поклало початок окупації цих земель.

Територія півдня України (згідно з німецько-румунським договором від 30 вересня 1941 р.) була поділена на три зони, це : Румунська, Трансністрія та Німецька (Рейхскомісаріат Україна) (Дод И). Територія Трансністрії що Румунія вважала своєю тимчасово була буферною зоною між німецькою та румунською територіями. Німецька влада ще 4 липня 1941 поставила що будь-яке майно євреїв має бути конфісковане та передане на потреби фронту. Хоча німецьке командування настільки було приголомшене своїми успіхами що не сильно переймалось тим питанням а як діяти в цих регіонах і т.п відкладаючи це на період перемоги над СРСР. Румунська ж влада почала одразу встановлювати на цих землях свої закони та порядки проводячи політику «Румунізації» та намаганні забрати якомога більше земель під свій контроль в Німеччини. [11, с. 414-415]

Але відкладення цього питання породило напругу між німецьким які в ході суперечок знайшли компроміс у створенні так званої «Трансністрії» (території що простягалась між Німецькою та румунською зонами) що фактично була напівзалежною територією від Румунії. Впродовж всього 1941 р. Окупаційна влада займалась вивезенням цінностей та встановленням документальної основи для контролю за населенням. Вивозилось майже все що могло бути використане на фронті та в тилу (зерно, устаткування і т.п.) [11, с. 416]

Щодо дій радянських військ, то станом на липень-серпень радянські війська активно відступали. В оточені опинилась і Одеса (Дод. І) яку радянські війська обороняли 93 дні. Лишаючи ці території радянське керівництво видало наказ №270 від 16 серпня 1941 про знищення всіх військово полонених, всіма наявними методами та способами адже на думку Й. Сталіна це вже не були люди, а потенційні колаборанти (тобто ті хто пам'ятаючи репресії з 1921 по 1941 будуть вступати до лав німецьких формувань з радянських військовополонених. В наказі також наголошено на недопущенні аби ворог отримав всі наявні ресурси з окупованих територій, тому радянські керівники мали б організувати вивіз усього майна, підірвати усі колодязі, каналізації і т.п. (прикладом став Київ де частини НКВД замінували місто перед тим як його покинути) тому не дивно, що місцеве населення в планах Й. Сталіна мало би якимось чином виживати на цих територіях [38].

Щодо адміністративного розмежування то 17 липня 1941 р. було введено «Цивільне управління окупованими територіями СРСР» (східне міністерство) яке очолив А. Розенберг. У наказі, Гітлер зауважував про необхідність передачі владних повноважень (звісно після закінчення бойових дій) під управління органам місцевого самоврядування (цивільна адміністрація). Пояснювалось це тим, що необхідність врегулювання життя на цих територіях була необхідною умовою для підвищення продуктивності праці на окупованих територіях та тим самим підвищення постачання продовольства до самої

Німеччини що було ключовим питанням майже впродовж усієї війни. Вже з 15 листопада влада на територіях «Східного міністерства» була розповсюджена і на південні регіони. Включені були Миколаївська та Таврійська області. Станом на 1 січня 1943 (найбільша площа Рейхскомісаріатів) площа Миколаївської частини складала близько 12 гебітів (з нім. «області») та 53 районів. Таврія з 5 гебітів та 18 районів. [25, с. 97-99]

В радянські часи ще на початку війни була розповсюджена фейкова пам'ятка німецького солдата де в ній чітко прописувалось про необхідність «вбивати заради Німеччини». Насправді ж, справжня пам'ятка була менш кривавою та агресивною по відношенню до населення СРСР. Зроблено це було з тією метою аби армія що і так розвалилась не йшла в полон до німців та розуміла що їх там вб'ють, зроблять інвалідами і т.п. Одним з пунктів (а саме пункт сім «Про цивільне населення» було затверджено про те що : «Історичні пам'ятки, а також споруди, які служать для відправлення богослужінь, будівлі, які використовуються для культурних, наукових та інших суспільно-корисних цілей, підлягають особливому захисту і повазі. ...» [31].

Серед таких історичних пам'яток на території півдня були церкви, храми (ті що вціліли після антирелігійної кампанії більшовиків) і т.п. що пов'язано з релігією. Німецька окупаційна адміністрація впродовж 1941 по 1944 рр. розуміло, що релігія відіграє досить важливе місце в житті населення тому 17 липня 1941 р. при міністерстві окупованих східних областей було утворено спеціальну комісію з релігійних питань що мала б займатись релігійною політикою на підконтрольній німцям частині СРСР під керівництвом К. Розенфельда. Враховуючи антисемітські ідеї німців не дивно що ті євреї що проживали на території півдні Вже 31 жовтня 1941 р. вийшла детектива яка мала намір створити новий клас проповідників що мали б «звільнитись від єврейської релігії».

Вже на червень 1942 р. така політика здобула розвиток в постанові Е. Кох (керівника Рейхскомісаріату Україна») від 1 червня 1942 р. і впродовж 3-

х місяців всі релігійні громади мали стати на облік в загальному реєстрі німецьких релігійних організацій, ті ж що не стали на облік вважались незаконними. Таке рішення давало змогу німецькій адміністрації вирішити проблему з релігійними організаціями що відмовлялись співпрацювати з ними (таким чином легально і законодавчо проводити боротьбу з ними), а також враховуючи німецьку педантичність дозволяло німцям встановити реальну кількість цих організацій для подальших дій по врегулюванню життя населення, контролю за проповідями вірян і т.п. [36, с. 55-57]

В румунській окупаційній зоні ситуація була схожою але і відрізнялась підходом до питання управління окупованими територіями адже враховуючи вже розглянуте нами міжвоєнний період не важко скласти одне з другим і отримати на виході ту саму політику асиміляції, нетерпимості до інших культур та народів і т.п. Доказом цього твердження є те що починаючи з вересня місяця Румунська окупаційна адміністрація видає накази про регулювання як ведення справ, поводження переселенців з румунії з тими хто не є по національності румун в Бессарабії та Трансністрії. Ще в липні, окупувавши Бессарабію румунська окупаційна адміністрація встановила що всі бессарабці мають здати усе золото та гроші в румунський державний банк. Від 4 вересня 1941 р. в детективі № 790 чітко вказувалось про неприпустимість надсилання скарг про встановлений режим в міжнародні організації. Це ще раз доводить, що невдоволених було багато, адже видавати такі детективи просто так, безглуздо. [45, с. 274-277]

Про жорсткість румунської влади на підконтрольній їй території Румунії може свідчити той факт, що ще 21 червня 1941 р. до військ було донесено «наказ Атонеску» що категорично забороняв : надання притулку чужинцям, зібрання більше трьох чоловік на вулиці, різні прояви непокори (саботаж, підриг колії, зберігання зброї) карались вже смертю. Звісно що кожна країна хоче зберегти життя своєму солдату, тому і не дивно що такі постанови могли виникнути ще навіть до початку війни, але враховуючи що румунська

пропаганда активно розкручувала тезис про «споконвічне єднання» Бесарабії та «Старого королівства» не важко здогадатись що цей штамп при повторному вступі на ці землі потерпів поразки, адже на цих територіях не ввела воєнного стану але поводитись з місцевим населенням ніби з чужинцями. Це ще раз підтверджує той факт що населення півдня не бажало повернення Румунської влади (та і радянської також) на ці землі адже ще пам'ятало ті заходи які румунська влада вживала щодо них в мирний час (вже не кажучи про фашистський режим), тому ті хто мали змогу чинити опір, чинили його без зайвої думки. [45, с. 276]

Впродовж 1941 – 1944 рр. Румунська влада розпоряджалась цими землями як тільки могла. Перше, це встановлення різноманітних пільг для румунських переселенців на житло, соціальне страхування і т.п. Вже 3-го грудня почала працювати організація «Одеської служби захоплення та збирання трофеїв» що сприяла вивезенню «трофеїв» та різних інших цінностей з території Одеської області. Враховуючи той факт, що багато віків Одеса лишалась торгівельним хабом та одним з культурних центрів як для Російської імперії, так і СРСР, то не зважати на це було неможливо. Румунська адміністрація врахувала і це тому в губернаторстві «Трансністрія» було видано наказ №72 за яким було введено податок на приватні торгівельні точки, центри і т.п. приватні підприємства що спеціалізувались на торгівлі в розмірі 10%, що сприяло розвитку в першу чергу румунської та німецької торгівлі в цьому регіоні. Починають з'являтися кав'ярні, різні перукарні салони і т.п. [11, с. 416-418]

Все це свідчить про більш м'якший режим в Трансністрії ніж в Румунській, або німецькій зоні які в основному займались вивезенням природних ресурсів з окупованих територій, а також свідчить про їх неповний контроль з боку Румунії що дозволяло їм проводити більш незалежну політику на цих територіях. Це і пояснює чому румунська влада у 1942 – 1944 рр. встановлювала для товарів що завозились через Бесарабію в Трансністрію

досить високий податок в 30% (для прикладу, взуття в Румунії на той час коштувало 6-7 тис. лей тоді як в Трансністрії цей показник перевалювала за 10 – 12 тис.) Такої політики Румунський уряд притримувався впродовж наступних 1943 – 1944 рр. намагаючись таким чином повністю підпорядкувати під себе усі сфери життя в губернаторстві та вивезти те цінне майно що ще лишалось в губернаторстві. Вся політика щодо Трансністрії зводилась до вижимання усіх можливих ресурсів з цих територій, так тільки за 1943 р. з губернаторства було вивезено 63 підприємства. Важливо зазначити що Південь став тим регіоном де Радянській владі не вдалось повністю в липні 1941 реалізувати план з вивезення усього майна та не залишити нічого окупаційним військам, тому в руках німецького командування лишились досить суттєві людські ресурси, матеріальні, культурні і т.п. [11, с. 419]

Не варто забувати і про дії радянських партизан та похідних групах ОУН, в історичних працях про ці історичні факти пишуть як одні з превалюючих чинників що не давали змоги в повній мірі використовувати місцеві ресурси як адміністративні, так і матеріальні, культурні, духовні і т.п. Похідні групи ОУН що діяли на цих територіях агітували різних діячів як культури так і керівників громад переходити на їх бік та створювати органи що сприяли б входженню цих земель до складу України. [12]. Мінялась і сама ідеологія ОУН, під час цих вилазок різні групи опитували людей про їх ідеї щодо нової незалежної України, багато хто з них були помірковані в своїх ідеях тому ОУН бажаючи охопити якомога більшу кількість населення почала змінювати свою ідеологію з радикальної на більш помірковану, це було помітно під час III всеукраїнський збір коли було проголошено про те що Україна має бути демократичною та соціально-орієнтованою державою що має дбати в першу чергу про добробут громадян що не входило до 1941 р. в плани ОУН. [24, с. 282-285]

Вже в 1944 р. Німці бачучи що Румунська влада втрачає свої завойовані території починають сумніватись взагалі в територіальній цілісності

Румунської держави адже варто пам'ятати що 50% усього палива в німців надходило саме з Румунії. Тому 29 січня 1944 рр. Коли радянська армія вже була на правому березі Дніпра І. Антонеску скасовує існування такого губернаторства як «Трансністрія» адже розумів що не зможе втримати владу на цих територіях. Вже після, в лютому Румунія активніше почала вивозити матеріальні цінності з території півдня а саме коштовності, ікони, золоті прикраси, активно грабувалось і населення, ті переселенці що прибули в 1941 р. в 1944 р. були вимушені забирати тільки основне, покидаючи основне майно та лишаючи його на призволяще. Вже в лютому М. Антонеску що в 1941 кричав у весь голос що «Румунія тут назавжди» тепер сидів в Бухаресті і заявляв публіці що Румунія окупувала ці територій тимчасово, і що не варто розповсюджувати ідею «голосно» а тихими кроками, зосереджуючи її в самій Румунії. [11, с. 421-423]

Для півдня України період німецько-румунської окупації став періодом боротьби Румунії та Німеччини за домінування в північному Причорномор'ї з різними методами (іноді досить негуманними по відношенню до місцевого населення що супроводжувались арештами саботажників, розстрілами тих хто не бажав слугувати ні румунській, ні німецькій ні радянській адміністрації адже розуміли що життя під іншими країнам нічого путнього не дасть ні для території на якій вони проживають, ні для них особисто. Тому враховуючи характер окупації і те що він був різним у всіх трьох зонах окупації, не важко зрозуміти що найжорсткішим по відношенню до населення була саме Румунська зона з її політикою асиміляції, неприйняття інших народів на цій території, переселенням з «Старого королівства» румун для подальшої колонізації цих земель і т.п.

Чим впринципі і не нехтували і німці, навіть у своєму плані «Ост» що не був затверджений А. Гітлером (бо він впринципі його і не бачив) Гімлером була поставлена ціль збільшити кількість німців на цій території до превалюючої та організувати на цих територіях «Нові німецькі поселення», за

цим планом поступово за 30 років німці мали б витіснити корінне населення та зайняти його місце як нове тим самим збільшивши чисельність німців та збільшивши прибутки до німецького банку. Але враховуючи поразки на східному фронті та розбомблену союзниками Німеччину цей режим не протримався довго і був повалений вже під час Ясько-Кишинівської наступальної операції радянської армії в період з 20 – 29 серпня 1944 р.

Розділ III. Становище населення півдня в період німецької та румунської окупації (1941-1944 рр.)

3.1 Побут сільського населення

Сільське населення півдня України відіграло та і відіграє досить суттєву роль адже переважна більшість українського населення в той час проживало в селах. Варто розпочати розгляд даного питання з передісторії подій 1941 – 1944 рр., а саме з періоду приходу до влади більшовиків та встановлення їх диктатури.

В 20-х роках прийшовши до влади та обравши шлях «побудови соціалізму в окремо взятій країні» вони поставили за ціль розвинути в першу чергу ВПК за рахунок вкладання грошей з інших сфер. Такою сферою виявилось сільське господарство а саме зерно, коштовності і т.п. Така політика характеризувалась ставленням більшовиків до селянства як до «Попутника» тобто до класу що буде виконувати забаганки промисловості в їжі, сировині і т.п.

Те що являло собою село в 1917 і 1941 це дві великі різниці що не мають майже нічого між собою схожого адже відбувся злам тих корінних цінностей південноукраїнського (та і загалом українського) села що формувались століттями. Що ж являло собою село до Голодомору, то це була звичайна людина що переймалась по більшій мірі своїм добробутом та тим як забезпечити себе та свою сім'ю їжею та забезпечити безпечне життя для наступних поколінь. Релігія відіграла суттєву роль адже регулювала не

тільки стани в селі а й суспільні відносини. Неможливо було уявити щоб в українському консервативному селі були невіруючі.

Враховуючи менталітет українців та їх хліборобський менталітет (тобто бажання щось вирощувати, швидке затухання стосовно різних критичних подій, і т.п.) не дивно що подальші плани по розкуркуленню (тобто знищенню класу заможних селян), колективізації і т.п. були зустрінені з негативом та масовими повстаннями в селах в яких брало участь близько 1 млн людей. Радянське керівництво в 30-х рр. побачивши спротив українського селянства радянське керівництво поступово але стрімко намагається створити всі умови для формування голоду. Вже в 1931 р. не зважаючи на досить немалий врожай в селах півдня вже відчувався голод з подорожчанням хліба, враховуючи що ціна хліба на той час була в районі 5-6 рублів при загальній заробітній платі Кавунівської МТС в 50-60, люди всеодно відмовлялись іти в колгоспи, адже селяни не бажали віддавати своє майно яке їм дісталось ще від їх батьків, дідів, прадідів. Тому в 1932 – 1933 рр. розпочався голод який в світі визнаний як «Голодомор» що спричинив знищення тої активної та непокірної частини населення що «сприяло» проведенню колективізації та відбору майна в селах. [6, с. 50]

Втрати сільського населення України після Голодомору становили від семи до дев'яти млн. чоловік (Дод Й). Фатальні наслідки були і для морального стану людей. Людоїдство стало звичайною практикою в цей період, люди що пережили голодомор розповідали про жахіття того як їх або їх дітей заманювали до себе в гості та з'їдали заживо бо банально не було що їсти. О. Одинцов написав доклад до ЦК КП(б)У в якому так описав стан людей що знаходились на межі голоду смерті : *«Людоїди, яких бачив і з якими розмовляв, – бідняки, середняки, колгоспники, які мають мало трудоднів або без трудоднів, одноосібники, які не мають ніякого господарства. Всі вони справляють враження звірино-голодних людей, у яких немає ніяких бажань, окрім одного – що завгодно і якою завгодно ціною їсти»* [7]. Серед народу

розповсюдилась історія про хлопчика що намагався дістати для сім'ї їжі забравши з поля пару колосків. Радянські сторожі це побачили і на очах в його матері та сім'ї вбили дитину. Таких історій було безліч. Цілю данної кампанії радянське керівництво поставило за знищення усіх незгодних та залякування тих хто лишиться аби згодом їх легко можна було відправити до колгоспів та використовувати як рабів для розвитку ВПК. [5]

Така ситуація продовжувалась до 1941 р., і вже після приходу німецьких та Румунських військ ситуація дещо почала змінюватись, хоч і не в кращу сторону. Ще на початку німецько - радянської війни Сталін у своїй промові від 6 липня 1941 р. Заявив про необхідність вивезення усіх матеріальних благ з міст та сіл не лишаючи німцям нічого. Про долю сільського населення ніхто не бажав піклуватись адже розуміли що це лише ресурс що після відходу радянської армії лишався на призволяще.

Г. Кох, який зустрівся з більшістю старост сіл півдня повідомляв про те що український селянин був вдітий навіть бідніше за німецького жебрака. У своїй доповіді *«Знову й знов, зубожіле населення відвідує поля битв, аби пошукати частину пояса, полишені мішки для амуніції чи шматок тканини. Люди, мов мурахи, обнищпорюють будинки євреїв, котрі втекли, намагаючись знайти рештки товарів або одягу. Будь-який найдрібніший нічого не вартий шматок матеріалу або посудина – тут велика рідкість»*. [21, с. 123] Село було розорене до стану, коли навіть гасова лампа в домі вважалась розкішшю. Тому не дивно що українське селянство уло налаштоване вкрай негативно до радянської влади та всіляко намагалось показати німцям свою радість не через те що німці та румуни були ближчими культурно і т.п. а через своє безвідне та рабське становище в радянській тоталітарній системі.

Саме становище селян які після серпня-вересня опинились під окупацією можна охарактеризувати як важке, адже опинившись під німецькою окупацією селянство було вимушене взяти на себе роль тої частини населення яка мала б забезпечити стабільне постачання продовольства в міста та

населенні пункти, а також і в Німеччину для задоволення потреб як німецького населення так і німецької армії. Хоча, на початку окупації місцеве населення вітало німецькі війська як визволителів, адже втомилось від постійних репресій, колективізацій та голодоморів. Тому німці (розраховуючи на те, що вони зможуть швидко захопити радянську столицю та капітулювати СРСР) намагались ставитись більш-менш лояльно, не через те що вони хотли сподобатись місцевим, а через те що лишали це питання на потім (після перемоги над СРСР). І до лютого – березня 1942 р. Коли німецька влада зрозуміла що війна затягнеться, тому треба було щось робити, в першу чергу з продовольством. Найбільш родючі землі СРСР, а саме Українські степи (Дод.К) опинились повністю під окупацією німців, тому було прийнято рішення (як і в першій світовій) основний тягар на забезпечення продовольством німецької військової промисловості, населення Німеччини та армії лягало на українське селянство півдня.

В Румунській частині з 1 листопада по завірянням головного губернатора «Трансністрії» було відправлено до Румунії близько 25 тис. голів великої рогатої худоби, тисячі тон пшениці, картоплі ячменю та інших агрокультур на суму понад 628 тис. лей. [11, с. 415] Враховуючи цей факт не важко зробити певний висновок що українське селянство було розорене та вимушене жити за межею виживання, адже німецька та румунська адміністрація та влада не дбали про місцеве населення. Першочерговим завданням для них було задоволення власних потреб у харчах, ресурсах і т.п. Цей факт підтверджується постановою полковника Броческу №80 від 6 лютого 1941 р. яка встановила правила для місцевого населення, згідно з якими особи що зберігали вдома різні ресурси (олово, резину, алюміній, залізо і т.п), різні вибухові речовини, зброю, та амуніцію або ж самі крадуть їх мають бути передані під суд та страчені. [47]

Щодо самого життя селян та сіл півдня в цілому. Для життя селян було характерне те що, селяни активно йшли у лави добровольчих поліцейських

формувань як Німецьких так і Румунських. Це обумовлювалось тим що німці були перш за все господарниками, і розуміли що для підтримання порядку та стабільного вивезення сировини потрібні місцеві, ті хто народились в селі, жили та знали усі точки де можуть ховатись партизани та де може бути сприятлива місцевість для оборонних укріплень. Зі сторони селян мотивація могла бути різною але в більшості випадків направлена проти радянської влади. Хтось лишився сиротою, хтось лишився без худоби, хтось був паном, а згодом після розкуркулення став бідним, а хтось хотів підзаробити та вибратись в місто, адже за службу у жандармерії німці пропонували досить непогане жалування та життя в гуртожитку. Тому питання «Чому?» можна досит легко пояснити поглянувши лишень на події що були до цього. [8, с. 9-10]

Сільські ж управлінці, вони ж старости (колишній раднаргоспник) працювали за принципом «Від центру до низів», тобто, повідомлення від районного голови, ландвірга чи від керівництва Рейхскомісаріату та після отримання передавав лист в усній формі або в формі передрукованих актів, документів і т.п. І лише тоді наказ починав виконуватись. Паспортна політика німців базувалась на тому, що селянин міг виїхати за межі села але тільки з дозволу старости та під офіційно завіреним документом. Самі ж документи в селян (якщо в них такі і були) лишились радянські, але селяни мали встати на облік та отримати німецьку печатку де було б чітко вказано що людина на обліку, рахується в обласному реєстрі і т.п. Діти яким виповнилось 18 років мали отримати вже інші документи написані німецькою та українською мовами. [21, с. 125]

Але, враховуючи військові поразки на фронті та антибільшовицьку направленість українського населення, німецька агітпропаганда почала працювати на залучення сільських мас у лави або німецьких добровольчих корпусів та роботи на них у спеціальних хліборобських спілках. 27 лютого 1942 р. по радіоприймачах розповсюджувалась інформація про те що Гітлер

вирішив ліквідувати колгоспи та утворити на їх основі хліборобські спілки. Ці спілки мали б стати початком німецької експлуатації українського села (в тому числі і на півдні). Для активного заохочення людей йти у ці спілки було введено те що при радянській владі вважалось нонсенсом, а саме аванси в розмірі від 500 до 750 зерна за трудовень, могли дати і трохи картоплі та буряку. Ці заходи зробили свою справу, селяни почали розділюватись на тих хто був за німецьку владу та проти неї та проти радянців. [21, с. 127]

Щодо життя селян в цей період то варто зауважити, що німецьке гестапо а загалом влада в Рейхскомісаріаті була хоч і кращою в продовольчому плані, але важким у ставленні до селян як півдня так і всієї України в цілому, німецькому вермахту та німецькому населенню потрібно було продовольство, тому гестапо всіма силами намагалась зробити процес поставок зерна, буряку і т.п продуктів регулярним та чітко окресленим. Сам Гітлер віддавав перевагу захоплення чорнозему як «стратегічної сировини». Така поведінка була характерна для Німеччини і в першій світовій, коли німецькі війська в обмін на захист УНР вимагали зерно, молочну продукцію і т.п. Реалізація плану по експлуатації українського селянства, землі та охороні врожаю мало б відбуватись через спеціальні постанови «Генеральної губернії», щодо захисту врожаю та покарання за його псування, то тут видавалися спеціальні «розпорядки про охорону жнив» за якими на окупованих територіях встановлювався надзвичайний стан, встановлювалась вища міра покарання – смертна кара. [23, с. 74-75]

Тому діяльність місцевої поліції в селах була досить чітко видимою. До прикладу, в Херсоні та херсонській області почала діяти «Українська служба безпеки» (УСБ) 15 вересня 1941 р. яка мала на меті провадити свої охороні функції як в місті Херсоні так і в селищах херсонської області. В Голопристанському районі слідчим був О. Тютюнник а самим шефом (тобто головним по округу) Петро Классен. В Миколаївській області провадила діяльність «українська поліція», в Одесі та «губернаторстві Трансністрія»

діяло як в містах так і в селах місцева поліція але у підпорядкуванні «МВС Румунії». [8, с. 8-9]

Тому, 6 листопада 1941 р. починають утворюватись українські поліцейські відділи на території півдня під назвою «Шума». Їх завданням було стежити за правопорядком та за різними адміністративними установами як в селі так і в місті. 19 листопада це було закріплене постановою А. Розенберга в документі «Про підпорядкованість поліцейських служб на окупованих територіях». При цьому органі утворювалась і жандармерія «Gendarmerie» яка мала б слідкувати за порядком в селі та виконанням плану хлібозаготівель. [8, с. 8]

Цікаво, що під час відбору серед місцевого населення до лав поліції, німецька та румунська адміністрація враховувала і коріння претендента та його минуле. Тобто, якщо умовний селянин Петро був наполовину єврейської крові та комуністом, то шлях до такої посади йому був закритий, а якщо умовний Андрій не мав єврейської крові, не ставав до лав комуністичної партії ще й на додачу мав усі зовнішні особливості «арійської раси» то його залюбки приймали до лав місцевої та сільської жандармерії. Всі жандарми мали скласти присягу яка звучала як : *«Оголошую, що замість присяги, що подані мною дані відповідають дійсності. Заявляю далі, що я арійського походження, а саме що серед моїх предків не було євреїв, та також що я не був членом комуністичної партії»* [46]

З цього факту випливає і те, що ці поліцейські органи займались не тільки охороною посівів, стратою незгодних, а і гонінням та ліквідацією єврейських общин на півдні та циган що проживали переважно в румунській зоні окупації. Євреї проживали на півдні ще здавна, після встановлення зони осілості в Р.І. вони були змушені масово пересилатись в Україну та створювати свої поселення, в 20-х рр. на території Херсону та Криму радянська влада намагалась створити автономну єврейську область але через спротив місцевих жителів не змогла цього зробити. Тому станом на 1926 р.

(Дод. Л) кількість єврейського населення на півдні не перевищувало за 7-10% від загальної кількості населення. [4]

Так, задокументований факт проведення каральних операцій проти Єврейської общини в с. Богданівка та с. Доманівка в Миколаївській області що стали справжнім кладовищем єврейських поселенців. За різними підрахунками було вбито 2 тис. Євреїв в поселеннях. (до кін. грудня 1941 р.), а загалом за увесь період окупації було знищено близько 7.5 тис. євреїв. Розповіді очевидців говорять про особливо жорстоке відношення до в'язнів. Їм не давали ні їжі, ні води, замість води їм казали їсти сніг, та харчуватись тим що попадеться під ногами. Розстрілом та катуваннями в'язнів займалась група «Д» в яку входили 500 есесівців та члени місцевої жандармерії на чолі з Іваном Сливенком. Це лише один з прикладів звірчої жорстокості, таких випадків на території півдня було дуже багато, в 1942-44 рр. До розстрілів почали залучати і місцеве сільське населення та жандармерію. Люди виконували ці звірські накази не від того що вони погоджувались з окупаційною адміністрацією (таких було дуже мало), а з примусу, адже розуміли «якщо не вони, то їх» тому на такі роботи німці залучали все більше місцевих аби вони виконували під примусом усю «брудну роботу». [8, с. 12-13]

Що стосується приватної власності селян, то варто зауважити що в радянський час навіть присадибні ділянки могли називатись куркульством та відступом від офіційної доктрини держави, при німцях ця ситуація змінилась, німецький штаб «Схід» повідомляв селянам що з січня 1942 р. їх присадибні ділянки є «власністю селянина» тобто німецька адміністрація давала дозвіл на ведення приватної господарської діяльності, і звісно села це вітали. Але, існувало одна хитрість з боку німців. По-перше для розширення таких ділянок треба була згода районної управи, по-друге присадибні ділянки могли збільшувати лише села що поставляли більше врожаю ніж інші, тому ті села де неохоче працювали та не здавали досить суттєву кількість врожаю були

вимушені стояти в кінці цієї бюрократичної черги. Це давало змогу німцям неформально натякнути людям про те, що «якщо мало здасте продовольства, то лояльність до вас буде меншою». Тому звичайні селяни задля того аби не впадати в немилість до німецької адміністрації були вимушені працювати більше. [21, с. 132-134]

В кін. 1942 р. в сер. 1943 р. німецькі війська втрачають поступово ініціативу на фронті, радянські війська все активніше просуваються на захід, тому вельми важливим завданням для німців, які розуміли що війна програна, стало вивезення усього що могло б знадобитися в самій Німеччині, та уповільнити темпи наступу радянських військ. Одним з таких заходів стало і примусове вивезення людей з сіл до Німеччини, так звані «Остарбайтери», і хоч вивезення перших людей розпочалось з Харкова (18 січня 1942 р.) прокотилась ця акція по всій території України, зокрема і території півдня, з 1942 по 1944 рр. активно вивозили людей як з сільської місцевості так і з міста, прикладом цього могла слугувати Миколаївська область яка була розділена на дві частини між «Трансністрією» та «Рейхскомісаріатом» [40]. По підрахункам вчених, тільки з Баштанського району було вивезено 1700 чол. А загальна кількість вивезених людей становить близько 25 тис. в інших областях ситуація була не краща. На примусово вивезених остарбайтерів чекала важка 12-14-ти годинна робота на шкідливому виробництві. Умови праці визначались тим який в остарбайтерів був господар. [39, с. 38-43]

В 1943-44 рр. німці почали активно приватизувати все «східне» майно така методика була випробувана в російських та білоруських землях але на рахунок українських земель німецька адміністрація такі операції забороняла. А вже з червня українські селяни почали активно приватизовувати свої господарства. Німецька адміністрація пішла на цей крок не від хорошого життя, селяни вже на той час почали виказувати своє невдоволення непомірними «податками» та збором посівних. Така політика мала б це невдоволення прибрати за рахунок того, що увесь врожай мав би належати

селянину, але надлишок мав би бути переданий окупаційній адміністрації. [21, с. 132-134]

Вже на початку 1944 р. німецькі війська активно втрачали територію як на лівому березі так і на правому. Радянські війська в період з 13 березня по 10 квітня увійшли до обласних центрів Херсона (13 березня), Миколаєва (28 березня) та Одеси (10 квітня) разом з цим в українські села почали так само заходити радянські війська, остаточно це було досягнуто після двох Ясько-Кишинівських операцій що ознаменувало кінець німецько-румунській окупації цих земель та повернення радянської тоталітарної системи на ці землі. [24, с. 286-291]

Багато хто пам'ятаючи реалії сільського життя на території що знаходилась під радянською окупацією знали, що їх життя під загрозою, і мінімальне що їх могло очікувати це суд та 10-15 років за ґратами і це мінімум. Більшість таких людей що мала можливість поїхали на захід, це стосувалось в основному колаборантів та тих хто активно співпрацював з німцями, вони розуміли що їх життя під загрозою тому іншого варіанту (окрім самогубства) в них не було. Когось примусово (як остарбайтерів) відправили в Німеччину як безкоштовну робочу силу, а хтось і лишився на поталу радянській владі. Були і ті фанатично віддані радянській владі, вони в перших шеренгах почали видавати тих хто співпрацював, або був задіяний в такій діяльності. Частина були хибними, або тими хто не подобався доносчикам. Варто зауважити що радянська влада з перших днів свого повернення виділяла мізерні кошти на відновлення господарства та побудову нової інфраструктури на селі. [24, с. 290-291]

Важким було становище відновлення господарства в селі півдня. В приклад можна поставити Одещину де до війни (1941 р.) існувало 12 колгоспів а вже після війни (1944-45 рр.) було утворено 38 нових які об'єднували в собі близько 2 тис 200 селянських господарств які мали б злагоджено працювати але половина а то і більше господарств не мали для цього ресурсів. В

Ізмаїльській області нараховувалось близько 69 колгоспних господарств що сумарно охоплювали близько 4 тис. 200 колгоспних господарств. Однак враховуючи опір селян колективізації та тим процесам що їм нав'язувала радянська влада (особливо це проявлялось на території Подунав'я) радянське керівництво направило в ці регіони відділи НКВС та НКВД для придушення опору та повстань місцевих. І це дало свої результати, кількість колгоспів на території Одеської області зросло до (станом на 5 грудня 1946 р.) 244 колгоспних господарств. Постанови та накази різним органам влади на півдні так і на території України зробили свою справу, населення знову почало повертатись до тих норм що були в міжвоєнний період. [16, с. 82-85]

Ситуація в освітній сфері була не кращою. Ще в кін. 1943 - сер. 1944 р. школи діяли в колгоспних хатах що позначилось і на якості освіти в школах яка діяла підпільно та і то не в усіх селах. За статистикою всього «шкіл» діяло на території Миколаївської області близько 69, на території Одещини – 176. Загалом радянське керівництво розробило план щодо відновлення сільських шкіл трьох областей, які мали б задіяти місцеві органи влади та виконавчі структури, а також інші структури що мали б слідкувати за цим процесом. І в загальному кількість шкіл пересягнула довоєнний показник у 1946 р. але враховуючи вищесказаний факт щодо малого задіяння коштів у відбудові господарств не важко здогадатись яка якість викладання могла бути в них. [28, с. 68-70]

Важко собі уявити стан селянства що до цього пережило два голодомори, війну, репресії, колективізацію. Звісно що селянство вже було залякане, і німецькі постанови про смертну кару мало що могли додати нового в їх світосприйняття де існує лише смерті близьких від розстрілів, катувань, постійні експропріації їх майна, спожитків і т.п.

Період німецько-румунської окупації відзначився тим, що не дивлячись на свої помірковані репресії щодо сільських жителів (в порівнянні з радянськими) в більшій мірі над євреями та певного послаблення тиску на село

дало змогу деяким селянам переосмислити своє бачення дійсності, деякі, хто мали особисті рахунки з радянською владою йшли до лав поліцейських угруповань. Повернення ж радянської влади повернуло їм страх за життя близьких та рідних, поклато початок остаточній колективізації та ще більшим репресіям щодо незгодних що остаточно завело українське село у стан рабів.

3.2. Становище міст та міського населення

Міста – невід’ємна частина розвитку людства. Ще з давніх давен місто було центром зосередження нових ідей, центром сходження різних культур та торговельних зв’язків і т.п. В ХХ ст. місто почало відігравати роль ідеологічних центрів по розповсюдженню ідей спрямованих від національної рівності всіх, до тоталітарної влади однієї людини.

Міста півдня в період після першої світової і до приходу більшовиків були ареною бойових дій та боротьби радянської влади та УНР, тут і там, утворювались як соціалістичні спілки, так і українські органи влади. Невід’ємною частиною самобутньої форми саботажу та протесту набула діяльність моряків, матросів та їх командирів що в більшій мірі піддавались більшовизації. Тому стан міст вже після 1923-х рр. можна вважати досить плачевним, через те що на території Півдня йшли активні бойові дії між більшовиками, денікінцями, врангелівцями, та Україною. [13, с. 88-101]

В період НЕПу та індустріалізації основна маса населення була задіяна в побудові важкої промисловості, більша частина легкої промисловості та приватних підприємств ще за часів Непу лишались в власності приватних підприємців, а як вже було сказано вище що Одеса, що Миколаїв та Херсон були в більшій мірі портовими містами та мали свої торгові точки які ще за часів Р.І приносили великі прибутки приватним підприємцям, одним з таких прикладів стала «Базарна площа» яка була однією з найбільших площ України (згодом перейменована в «Центральний ринок»), на якій активно відбувалась торгівля та обмін товарами між населенням. В основному на такі базари

приїздили сільські мешканці що жадали продати свою продукцію (хліб, медовуха, сіль, вино, м'ясо і т.п) міським жителям що мали кошти для цього тобто, було налагоджено взаємозв'язки між селом та містом. Були селяни які обмінювались новинами зі своїх сіл, міські ж жителі за бесідою розповідали про їх побут, тобто контакти між двома «вимірами» були досить міцні та продуктивні. [30]

Період 30-х і аж до окупації земель німецько-румунськими військами можна охарактеризувати як період активної ідеологізації міського життя та встановлення культу особи Й. Сталіна. Колективізація та індустріалізація вплинула й на становище міст півдня, а саме нестача продовольства дуже гостро відчувалась в містах півдня. Ця ситуація, та неможливість виїхати з місць свого проживання спричинили масовий голод в містах які сильно залежали від продовольства яке йшло з сіл. Підтвердження цього ми знаходимо у річному звіті німецького консульства що безпосередньо перебувало в Одесі від 6 грудня 1933 р. : *«Українська частина округу (до якого входили також Крим та Молдавська АРСР) найбільше постраждала від голоду, особливо в зимовий період. Голод здебільшого був викликаний, власне самими органами влади, як і з кінця 1932 р. систематично конфісковували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і людоїдство... В Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей які вмирали від голоду»*. [24, с. 220-221]

Ця ситуація наглядно демонструє, міське населення залишившись без продовольства, приватної власності, можливості вільно висловити свою думку та постійний страх перед «чорними воронками» зробили свою справу. 30-ті роки для таких міст як Одеса, Миколаїв, Херсон стали часом жахливих перетворень коли люди не мали права мати свою думку, а повинні були ходити

на 10-12-ти годинний робочий день, повторювати безглузді лозунги, та казати що їм «Жити стало краще, жити стало веселіше» та «дякувати» партії та Сталіну за своє «щасливе дитинство». Ці всі умови спричинили істотне погіршення рівня життя населення півдня України яке було перенаправлене в військову сферу.

Румунська політика дещо відрізнялась від радянської адже передбачала замість «уніфікації» використовувати методи «асиміляції». 20-30-ті рр. стали для населення міст Бессарабії періодом активної румунізації та асиміляції місцевого населення. Як зазначалось вище румунські історики, політики та громадські діячі всіма силами намагались довести думку про те що українці в містах між Дністром та Дунаєм є румунами та є продуктом російської асиміляційної політики та відхилення від свого «коріння» тому більшість містян були вимушені шукати альтернативи або вливатись в нове суспільство. [27, с. 132-133]

1940 рік змінив для українців між Бугом та Дністром все. В першу чергу Бессарабія була приєднана до СРСР та остаточно території де проживали українці була об'єднана з Одеською областю. З цього часу міста що знаходились на даній території (Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілія і т.п) піддавались політиці «соціалістичних перетворень» який йшов по тому ж самому сценарію що і двадцять років тому інші південні міста України. Люди лишались без своїх малих підприємств, та різних видів приватної власності адже за новим «порядком» це вважалось пережитком минулого. Така ситуація продовжувалась до початку Німецько-радянської війни. [27, с. 134]

Після окупації всіх південних областей та населених пунктів, в містах в кін. 1941 р. було встановлено жорстку окупаційну адміністрацію стосовно міст Одеси, Білгород-Дністровського і т.п. а саме спрямовану на пограбування міст та репресії щодо тих хто буде заважати проводити заходи щодо утихомирення окупованих територій та проведенню заходів спрямованих на асиміляцію та румунізацію міст за зразком міст «Старої Румунії». Головним губернатором

«Трансністрії» та керівником окупаційної адміністрації було призначено Г. Алексяну який на той час був професором права Бухарестського університету. За особистим розпорядженням, Антонеску приказав проводити окупаційну політику так, ніби Румунські війська та влада лишилась тут на 2 млн. років, чим і користувалась окупаційна адміністрація. [39, с. 6-7]

В німецькій зоні ситуація була інакшою. Німці, бажаючи активно використовувати міське населення в своїх цілях почали активно утворювати різні органи цивільної адміністрації. Це і допоміжна адміністративна управлінська група, а саме «цивільне управління» які мали очолюватись міськими бургомістрами які мали за завдання виконання постанов з центру Райхскомісаріату та видавати постанови на основі яких і мало б базуватись життя населення міст. Бургомістром в основному обирали дві категорії людей : або місцевих які зголосились співпрацювати з новою владою та які знали добре німецьку мову, або ставленики з Німеччини. Створювались і органи примусу що мали на меті створити ті умови за яких мали б виконуватись на місцях, та виконувати «плани» по знищенню єврейського населення регіону – «Айнзатцгрупи», «Айнзатцкоманди» та «Зондеркоманди». Впровадження німецьких правил життя, законів та цивільного управління призвели до зміни суспільно-політичного та в цілому життя населення українських міст яке було змушене пристосовуватись до нових умов та нової влади. [39, с. 10-11]

Як приклад, мешканці Одеси після 30 серпня 1941 р. та і саме місто стало центром так званого утворення «Трансністрія» яка охоплювала (окрім Одеської області) частину території Миколаївської та Вінницької області. Щодо інтересів німців стосовно місцевого міського населення то їх перш за все цікавили варіанти збагачення тому майже одразу вийшло розпорядження №3 згідно з яким усі директори та завідувачі крупними підприємствами муніципалітетами і т.п. закладами мали б надати інформацію про стан устаткування, інформацію про робітників та їх детальну інформацію про походження, рід діяльності і т.п. Все це, враховуючи день прийняття

постанови повинно було виконане впродовж трьох днів та передане до центрального управління губернаторства «Трансністрія». За не виконання, місцева влада влаштовувала або суд або страту. [15, с. 203-205]

В «Миколаївському окрузі» Райхскомісаріату Україна ситуація була інакшою. На території м. Миколаєва облаштували адміністративний центр так званого генералкомісаріату «Миколаїв» в який входили одинадцять округів, районів та міст (Південного Бугу, Баштанський, Березнегуватський, Казанківський, Вознесенський, Єланецький, , Миколаївський на схід від Південного Бугу, , Новоодеський, Снігурівський, Братський та Первомайський на схід від Південного Бугу, Жовтневий район і т.п.) а також частину Кіровоградської та Херсонської областей. які підпорядковувались центру в самому Миколаєві який в свою чергу підпорядковувався центру в Берліні. Головою Миколаївського генерального комісаріату був Е. Опперман який за сумісництвом був обергрупенфюрер СС який безпосередньо працював на цю структуру що і позначилось на ході окупації області та самого міста. Перед окупаційною адміністрацією Миколаївської області було поставлене те саме що і перед іншими окупаційними зонами, а саме – забезпечити як матеріально, так і кількісно постачання ресурсів з території що окупована та налагодити максимально ефективно використання місцевих як економічних так і природних ресурсів, в тому ж числі і в містах. [39, с. 11-12]

В Херсоні окупаційна політика і утворення були подібні до двох попередніх адже входили вони до одного утворення «Райхскомісаріату Україна» але Херсонщина була поділена між двома округами, це вищезгаданий генералкомісаріат Миколаїв де діяли повністю ідентичні міри щодо міст правобережної Херсонщини, а друге утворення – генеральний округ «Крим» вона ж «Таврія» та «Дніпропетровськ» де діяли схожі правила щодо міст. Після окупації м. Херсон окупаційна адміністрація прийнялась встановлювати порядок та налагоджувати логістику через міста та населені пункти. Перше що було зроблене, це встановлено комендантську годину а

саме з двадцятої години вечора до четвертої години ранку. Одразу була видана постанова в якій зазначалось що для тих хто буде зберігати як радянську так і німецьку зброю (адже під час війни багато стрілецької зброї, набоїв і т.п. могли лишатись в будинках або на вулицях окупованих міст з різних причин, це могли бути і неухажність солдатів, смерть солдатів і т.п.) буде діяти військово-польовий суд що буде виносити вирок щодо підсудного. Жорсткою була і боротьба з тими хто був нападником на німецьких солдатів або ж намагався їх укрити в своєму будинку. Для таких людей могло бути два варіанти або страта, або відправлення на каторжні роботи до Німеччини [55, с. 333-336]

Тобто, міста після приходу німецько-румунської окупаційної адміністрації була досить важка, адже німці та румуни в перший рік, а саме з 1941 по 1942 р. не сильно були зацікавлені в розвитку міст півдня адже вважали (як вже вище було сказано) що переможуть радянську владу дуже швидко. Але з часом до німців та румун дійшло, що інтереси місцевого міського населення та тої інтелігенції варто хоч в найменшій мірі враховувати адже інакше можна було отримати «порохову бочку» в тилу, а це аж ніяк не йшло на користь німецькій армії що вже в цей час почала пробуксовувати в наступі на Москву. Найлаконічніше свої наміри до міського населення (та і в певній мірі для всього населення України) доносять самі очільники окупаційної адміністрації, а саме в грудні 1941 р. після контрнаступу радянських військ (Дод. Н), лишививши зброю та інше важке спорядження відступили з завойованих територій вирішили звернути увагу більшу увагу на залучення населення до військових дій : *«...німецька армія бореться за визволення європейських народів, несе найтяжчі людські жертви, гарантуючи цим свободу і майбутнє українського народу»* [55, с. 336]

Ця заява німецької адміністрації чітко давала зрозуміти що українське населення має в обов'язковому порядку взяти на себе зобов'язання по забезпеченню німецької армії та чіткий натяк від німців «якщо ти повстаєш проти німців – ти повстаєш проти всієї Європи» таким чином протиставляючи

та погрожуючи тим хто не буде співпрацювати, що їх життя не буде спокійним. Тому з 1942 р. вводилась обов'язкова трудова повинність що мала б зобов'язати всіх жителів міст виходити на роботу та працювати на фабриках, заводах, закладах освіти чи органах управління, адже неможливо управляти тими хто навіть не приходить до школи викладати матеріал учням, або до звичайного прилавку торгувати своїми пожитками. [55, с. 336-337]

В культурній сфері для українців зміни були суттєвими адже нова румунська та німецька влада почали процес поступового заселення території етнічними німцями та румунами, надаючи їм пільги для їх комфортного життя та розвитку на цих територіях, і звісно що місцеві для окупантів були нижчі за приїжджих адже за ціль, окупаційна влада ставила їх повне витіснення та асиміляцію, або ж і знищення. В школах як в румунській зоні так і в німецькій зоні окупації російська, українська мова та інші науки з цим пов'язані активно витіснялись, впроваджувалось вивчення «Історії Румунії» та проводились виховні заходи з метою виховання нового покоління яке буде повністю вважати себе румунами та німцями, в залежності від того яка була окупаційна зона. Яскравим прикладом для показу того як відбувався процес румунізації є видання «Наказу №1» від 22 грудня 1942 р. в якому було встановлено, що реклама яка надрукована російською, або українською мала б мати менший шрифт ніж реклама на румунській мові. В випадку порушення норми реклама зривалась а над типографією та її колективом буде проводитись судовий процес. Це демонструвало два моменти, по перше в румунській зоні діяла певна приватна діяльність українців, але вона була не значною через знищення основного прошарку підприємців, а по друге румунська продукція та ті хто її виробляв були превалюючими в окупаційній зоні. [15, с. 203-205]

В Німецькій зоні ситуація була схожою. Станом на 1942 р. німецьке командування розраховувало на те, що зможе перемогти СРСР та перенаправити всі наявні військові ресурси на виробництво кораблів та літаків задля завоювання Великобританії та її сателітів. Але, ситуація склалась не так

як того очікували, Німеччина втягнулась у тривалу війну з радянським союзом, в Африці ситуація теж не з кращих адже більшість пального лишалась на поталу східному фронту через це німецькі частини застрягли та не могли проводити активні бойові операції що і робило неможливим подальше їх просування, в битві за Атлантику Німеччина провадила політику «Необмеженої підводної війни» що також потребував великих вкладень як економічних так і людських. (Дод. О) Це завдання по задумці німецького командування, мало би вирішити населення окупованих територій, тому з листопада 1941 р. виходить постанова Г. Герінга яка затверджувала використання робочої сили на окупованих територіях з такою заявою : *«Російські робітники довели свою працездатність при побудові радянської промисловості, тепер нехай попрацюють на Німеччину»*. [39, с. 30-32]

Німеччина в період з 1942 по 1944 рр. активно використовувала робочу силу з окупованих міст півдня (і в цілому всієї України). Цьому може свідчити і той факт що веж в березні 1942 р. німецька військова адміністрація видає постанову про активну мобілізацію населення : *«Наказ коменданта м. Миколаєва — генерала Вінклера міському чоловічому населенню. З 24 по 26 березня до 4 години дня все чоловіче населення віком від 14-ти до 60-ти років повинне з'явитися в табір «Темвод». Ті, хто не з'явився, після 4 години 26 березня будуть розстріляні, разом із ними будуть розстріляні їхні переховувачі»* [39, с. 33].

Німеччина також і потребувала кваліфікованих робітників для виробництва зброї. В селах знайти таких було досить проблематично адже відсутність як такої освіти в тій чи іншій сфері не давали можливості для створення професійних кадрів, а от з міст Німецьке командування наказало забирати всіх кваліфікованих робітників, це і слюсарі, токарі, майстри по виплавці чавуну, і т.п. Тому з 1942 р. проводився і активний вивіз населення яке могло бути корисним для роботи на різних промислових лініях. З 1943 р. було започатковано та реалізовано вивезення на примусові роботи людей 1926

– 1927 р. народження. Таким чином цю політику проводили до середини 1944 р. тобто до повного повернення радянських військ на ці території. Німецька військова машина потребувала значних людських ресурсів, для тих хто не хотів підкорятись волі німецької влади, або протидівав її законам, їх чекав розстріл. [39, с. 33-34]

Не варто забувати і про діяльність українських похідних груп та осередків, ОУН які з кінця 1941 р. почали діяти на території трьох областей що базувались в основному в містах як центрах де могли розпочатись заворушення. Започатковано діяльність ОУН було в Одесі Степаном Бондарчуком який на той час очолював один з українських драматичних театрів в Одесі. З матеріалів допитів НКВС стало зрозуміло дві речі, по-перше це імена інших членів ОУН що діяли в Одесі, а саме : Яків Перебийніс, Павло Нанієв, Петро Горох та і.н, та по-друге враховуючи склад ОУН не важко здогадатись що люди вирізняли та визначали себе як молдавани, росіяни і т.п часто навіть пишучи офіційні листи російською мовою. Але було те що об'єднувало їх це жага до вигнання як радянської влади так і німецько-румунської. Студенти в об'єднаннях відігравали ключову роль адже вони не бажали миритися з тою реальністю яку намагались нав'язати їм окупанти тому і вели боротьбу за відновлення української державності. На жаль, через малий досвід підпільної діяльності та їх неоднорідність і в 1944 р. їх було розгромлено загонами НКВС. [51, с. 159-164]

Незважаючи на те що румунська та німецька влада були занепокоєні тим що відбувається на підконтрольних територіях (Й. Антонеску видав детективу про більший нагляд патрульних та спецслужб в містах а за необхідності, карати на місці) ОУН змогли встановити густу мережу підпільних органів влади та переманити на свою сторону деяких чиновників на вищих посадових посадах що було на руку проводу. В Миколаєві навіть почали утворювати агітаційні плакати та групи що зосереджувались на агітації серед міського населення та піднятті його на боротьбу як з німцями, так і з радянцями. Така

діяльність продовжувалась впродовж 1942-1944 рр. до приходу радянських військ що остаточно поклало край підпільній діяльності ОУН на цій території. [54]

В кінці 1943 – на початку 1944 р. німецька та румунська окупаційна адміністрація зрозуміли, що втриматись на території півдня не вдасться тому відповідно проводились заходи в містах які мали б забезпечити вивезення місцевих людських та матеріальних ресурсів щоб надалі використовувати їх у Німеччині та проводились заходи з метою ускладнення логістичних перевезень для супротивника після захоплення міст. Активно проводилась і зачистка міст від єврейського населення, враховуючи поспіх німці вже майже не розбирали хто є хто, тому існують випадки і того що травили газом та розстрілювали навмання. Тому всі хто не хотів або не бажав співпрацювати в «прибиранні» ті ставали тими кого треба було знищити. [21, с. 310-315]

Радянські війська в середині 1944 р. повернулись на територію півдня і звісно, по старій добрій традиції розпочались чистки тих то був під окупацією. До прикладу, керівником Херсонської області став Генерал майор НКВС Федоров Олексій Федорович. Призначення людини що активно діяла в лавах НКВС може свідчити лише про те, що населення чинило спротив, та не бажало повернення радянських військ та влади в свій дім, та ж сама ситуація була і в Одеській та Миколаївській області. [55, с. 347-350]

У висновку варто зазначити, що життя міського населення України в цілому перепліталось з життям села і в деякій мірі ці два світи залежали один від одного. З приходом радянської влади ці процеси почали розриватись та знищуватись на корню. Головним завданням радянської влади було знищення того прошарку населення що мало змогу виступити проти та в цілому задати здоровий тон для розвитку суспільства. На їх місце почали ставити міських та сільських пияк за принципом «Хто був ніким, той стане всім». Ця ситуація яскраво проявила себе під час німецько-румунської окупації коли сотні тисяч людей йшли до німецьких військ з квітами, а до німецьких органів влади з

бажанням помститись тим, хто лишив їх без дому, зробив сиротою і т.п. діючи за принципом «будь хто, аби не радянці». В кінці кінців радянська влада повернулася, і почала проводити «фільтрацію» населення.

Розділ IV

Методика використання в школі

Формування особистості неможливо собі уявити без школи. Школа це одне з перших місць де в голову людини починають закладатись ще з початкової школи, цілю всього цього є виховання особистості що не буде відчувати себе некомфортно в суспільстві. В школі закладаються основи знань, умінь та навичок які в майбутньому допоможуть людині у вирішенні її нагальних проблем або невідкладних завдань. Тому роль вчителя в цьому процесі відводиться як особлива, адже вчитель повинен враховувати як особисті потреби кожного з учнів так і їх характери та те як вони готові взаємодіяти один з одним. Сутність викладання історії полягає в тому, аби бачити ту історичну лінію подій що відбуваються та розуміти, що вся історія людства це перш за все історія людей, від найнижчих верств до історичних постатей, на їх основі і формується уявлення про ту чи іншу епоху та формується певний образ тих подій.

Виклад матеріалу по темі повсякденного життя українського народу на території півдня в період німецької окупації рідко яка може показати не тільки сутність життя людей в цих умовах а і перш за все може носити виховний характер. Але для початку варто визначитись з основними принципами навчання в школі а саме, для кожного учня має бути створено комфортні умови для ведення навчального процесу, далі для проведення уроку важливою складовою є взаємодія учнів та вчителя адже це є основною частиною як уроку так і інших виховних заходів що проводить вчитель. Взаємозв'язок предмету та об'єкту навчання приводить вчителя до того що йому треба поєднати все що необхідно для ефективного проведення уроку це і використання

інтерактивних методів навчання, і різних форм проведення уроків (перевернуте навчання, дуальний урок, урок засвоєння нових знань і т.п.) це основа всіх уроків і якщо їх не враховувати то урок можна вважати невдалим (за деякими винятками). [56, с. 12-15]

Не варто забувати і про виховання патріотичних почуттів, це і повага до державних органів влади, і виховання через вивчення історії тої держави де вони живуть, та повагу до тих з ним живе, це одні з основних стовпів для формування громадянської компетентності що дозволяє створити сприятливі умови для формування громадянського суспільства та здорової соціальної обстановки для життя людей в країні. В іншому випадку відсутність основоположних принципів як моралі, критичного мислення та ключових компетентностей не дозволить людині нормально співіснувати з іншими людьми. Навчання через компетентності дозволяє формувати в учнів ті якості що необхідні для життя в швидко розвиваючому суспільстві XXI ст. де на перший план виходить вміння комунікувати з людьми, критично осмислювати ту інформацію що поступає до людини, вміння креативно подати інформацію, ту чи іншу подію і т.п. Звісно що багато чого з списку компетентностей розвинути в повній мірі не вдасться, але чим краще буде розвинена та чи інша компетентність тим краще це вплине на розвиток людини як особистості. [58]

Щодо уроків, то варто зауважити що система уроків в українській школі базується на двох основних типах уроків з історії, це всесвітня історія, та історія України. В 10-11 класах обмеження по годинах встановлене МОН становить 35 годин на навчальний рік з кожного предмету, це оптимальна кількість годин але враховуючи реалії класно-урочної системи цього інколи недостатньо для висвітлення та засвоєння матеріалу учнями. Тому для сучасних методик викладання історії характерне те що встановлюється домінуюча роль роботи в групах та в цілому встановлення провідної ролі на роботі з різними історичними фактами, джерелами, таблицями і т.п. Це по-перше, дозволяє учням більше зосереджуватись на уроці та змушує активно

працювати мозок (а якщо додати і інтерактивні методи навчання то ефективність уроку зросте в рази) але і варто розуміти і те що не всі види роботи підходять для абсолютно всіх уроків. Для вчителя, це виступає плюсом в плані тому, що дозволяє завчасно зрозуміти рівень підготовленості учнів та їх навички в колективі. Це є однією з основ роботи на уроці. [56, с. 45-49]

Якщо брати конкретний урок то, найбільш вдалим вибором буде урок з теми «Україна в роки Другої світової війни (1941-1942 рр.) (Дод. П). Головною цілю даного уроку є розкрити основні моменти життя людей в цей період, особливо якщо урок проводиться в одній з вищезгаданих областей України то темі повсякденності життя українців на півдні.

Щодо організаційного етапу, то тут все легко, особливо для вчителя з досвідом, але і дуже важливий, адже на цьому етапі вчитель має зосередити увагу на готовності учнів до роботи та відмітити в журналі хто є на уроці, а кого немає. Для цього етапу частіше за все рекомендують використовувати навідні питання та налаштовувати учнів на організацію свого робочого місця в залежності від того що потрібно виконати яка ціль на уроці. До прикладу : «Як ваш день проходить сьогодні?», «Що нового?» і т.п.

Перевірка домашнього завдання виконується або завчасно (це може бути використання платформи classroom, або ж інші види письмових робіт) або шляхом усного або письмового опитування учнів. Цей етап проводиться для того аби перевірити як виконання домашньої роботи (в залежності від того що треба було зробити). Для теми яку ми розглядаємо перевірку домашнього завдання варто давати у письмовому вигляді, зосереджуючи увагу на використанні джерел з життя українців на території півдня України в період окупації.

Для мотиваційного етапу характерне те, що цей етап задає тон заняттю, дозволяє учням отримати певний стимул для вивчення теми та зосередитись (що для нинішнього покоління досить важко), що дозволить вчителю зробити

роботу більш ефективною. Для мотивації, учням варто давати різні візуальні завдання та різні логічні задачки що дозволить активувати на деякий час учнів, це може бути і ребуси, різні шифри (шифр Цезаря, шифрування по азбуці морзе і т.п.) так і це може бути карикатура (Дод. Т). Карикатури дозволяють учням підійти до картин більш роздумливо, адже для аналізу карикатури варто побачити різні дрібні моменти що відбуваються на ній. Цей метод дозволяє активувати мозкову діяльність учнів та розвинути в учнях почуття неоднозначного ставлення до різних речей, та можливість до їх аналізу що є запорукою до формування критичного мислення та різних компетентностей на уроці. Варто також і додати різні питання що повинні іти від «легкого» до більш «складного» такі як («Що ви бачите на цій карикатурі?», «Що вона відображає?» і т.п.) [56, с. 63-64]

Актуалізаційний етап можна проводити в декількох видах, це і повторення через використання попереднього етапу, і створення різних схем з питаннями на дошці або мультимедійних приладів (електронних дошок, презентаціях і т.п.) Але найбільш ефективними для використання є навідні питання що чередуються один за одним, до прикладу : «Яку епоху ми зараз вивчаємо?», «Що характерно для цієї епохи» і т.п. Ці питання дозволяють розкрити основні відомості щодо вивченого періоду (в даному випадку це тема нашого уроку). Актуалізаційний етап дозволяє вчителю перевірити ступінь засвоєння попередніх знань та перевірити орієнтацію в темах серед учнівського колективу. [56, с. 67-68]

Щодо методів якими вчитель може послуговуватись, то це може бути як групова робота так і так зване «навчання інших». Чому саме такі види робіт? Все дуже просто. В підлітковому віці діти сильно залежать від думки інших однолітків та вони активніше будуть слухати свого однолітка а ніж вчителя. В додаток, не всі учні доходячи до цього періоду достатньо соціалізовані в сучасному суспільстві. Є і такі що тримаються осторонь життя класу і т.п. Тому використання таких методів дозволить учням влитися в колектив та

розвинути ораторські здібності, адже більшість тих хто знаходиться в даній ситуації не хоче соціалізуватись або через страх, або через булінг, тому публічні виступи та групова робота є важливими компонентами вдалого уроку. [29, с. 13-15]

Такими видами робіт може бути і робота з заповнення таблиць, осмислення та пояснення значення того чи іншого історичного документу і т.п. Щодо таблиць то тут можна створити і найпростішу таблицю подій щодо повної окупації України німецько-румунськими військами. (Дод. Р) що дозволило б учням пройтись по хронологічній складовій уроку, а саме утворити таблицю що мала б показати час що знадобився німецьким військам для захоплення України та її південних територій. Щодо складніших то тут можна виділити інтелект-карти, різні інтерактивні форми що дозволили б посилити ефективність уроку, головне з ними не перестаратись, адже учні дуже люблять використати такі моменти не для того аби вливатись в навчальну атмосферу, тому завданням вчителя на цьому етапі є підтримка належної дисципліни та належного тону навчального процесу. [29, с. 17-22]

Для ефективного навчання недостатньо лише роботи з писемними джерелами, ватро додати і елементи наочності, серед найпростіших можна виділити аналіз плакатів та різних історичних фотографій де зображені події перших днів війни, різні ситуації пов'язанні з історією визначених нами трьох областей що дало б змогу розширити знання дітей про свій край та додати до їх скарбнички знань різні цікаві факти щодо тої чи іншої події в житті населення та міст і сіл в цей період. Це важливо, адже наочність дозволяє консолідувати учнів як для роботи на уроці (що є важливим чинником в мотиваційному етапі) та дозволить їм розвинути уважність та пильність до дрібниць що допоможе їм розвинути як критичне мислення так і візуальну пам'ять. [56, с. 117-120]

Важливим чинником кожного уроку є формування критичного мислення. Це є невід'ємною частиною для формування в учні

високоінтелектуальну особистість, особливо в 21-му столітті де інформація іде з кожного закутку а оцінювати її доводиться все швидше. Тому на уроці варто використовувати метод «дискусії». Тобто, вчитель через різні проблемні питання або через використання різних завдань на аналіз історичних джерел, постатей і т.п. Для чого це взагалі потрібно? Мозок підклітка активно формується під впливом різних факторів (як сприятливих, так і не сприятливих) що призводить до зміни в різних його частинках, дискусія дозволяє висловити думки учням по тій чи іншій темі – це перший етап, другий – аналіз думок співрозмовника та знаходження в них недоліків або переваг, і третій етап – контраргументи, для того аби вони сформувались необхідні вихідні знання з тої теми що ми вивчаємо. До прикладу : «Німці та радянці – хто з них був більш сприятливим для українців?» учні по черзі висловлюють свої думки, другий етап учні заперечують наводячи аргументи та різні докази щодо своїх думок, і в третьому етапі учні можуть або довести що аргументи опонента не є змістовними. Цей процес дуже кропіткий, та потребує від вчителя особливого професіоналізму та знання учнів. [57, с. 402-405]

Не менш важливу роль в вихованні відіграють і підручники, але все залежить лише від вчителя та від його вибору підручника. Якісний підручник здатний стати вірним товаришем для навчального процесу, а може і бути його обузою. Використовувати підручник варто лише в тих випадках, коли вчитель планує використовувати його для роботи в групах або для індивідуальної роботи кожного з учнів. Звісно що нинішні тенденції схиляються до більшого використання інтернет ресурсів у навчальній діяльності учнів, але не завжди вчитель може прослідкувати за тим, чим займається кожен учень. Тому використання підручника має бути епізодичним та поміркованим аби не перетворюватись у панацею на уроці. Тим паче учні в двадцять першому столітті які постійно проводять вільний час за переглядом відео та відеоіграми переповнені інформацією, тому вчитель має зосередитись на тому що

інформація з підручника має бути короткою, чіткою та зрозумілою. [56, с. 122-125]

В даній темі доцільно використати архівні документи та постанови «Райхскомісаріату Україна», спогади Г. Коха де зібрані більшість інформації про життя та побут українців в південних областях. Адже враховуючи різні процеси що проходили на території півдня України то основну роль в цьому відігравали німці, та їх перше враження про те що вони побачили є досить чітким – шок. Тому учні досліджуючи з книг, або документів ці сторінки історії будуть більш точніше бачити як жили люди в цей період та під цією окупаційною адміністрацією. Використання цитат та історичних джерел тільки доповнить урок зроблячи його більш змістовним та цікавим але варто зауважити те, що велика кількість роботи з джерелами та цитатами на одному уроці негативно може сказатися на ефективності уроку а це в свою чергу, несе ризики для запам'ятовування інформації учнями і т.п. [21, с. 123]

Прикладів роботи задля систематизації інформації що могла б допомогти учням перевірити засвоєнні знання є дуже багато, але однією з важливих складових систематизації та і в цілому сучасного уроку з історії є використання інтерактивних технологій. Без них, урок для учнів будь-яких класів буде не цікавим та одноманітним. Але важливо не перестаратись, особливо на етапі систематизації, адже деякі вчителі з великим досвідом роботи без інтерактивних методів можуть використовувати інтерактивні методи як «панацею» та вводять не одну а декілька робіт (по більшій мірі цей пункт стосується вчителів-новачків) загалом, хоч і тема дозволяє створювати різноманітні завдання направленні на узагальнення знань, більшість вчителів рекомендують використовувати одне завдання задля досягнення мети. [29*, с. 86-92]

Щодо систематизації, варто зазначити про важливість виконання практичної роботи та роботи яка могла б підсумувати усю пройдену тему, та через завдання виконати головну свою функцію – підсумувати та коротко

закріпити те що було пройдено на уроці. Це може бути як і візуальні завдання (встановлення хронологічних меж, визначення дати по фотографії, встановлення різних співвідношень між історичною подією та датою коли воно відбувається і т.п), так і може бути пошуковим (віднайти різні події що сталися з об'єктом, країною і т.п.) таким чином вчитель може легко поєднати практичну роботу на уроці та використання інтерактивних методів на уроці. До прикладу, враховуючи тему уроку то можна запропонувати завдання як на індивідуальне виконання (Дод. С), суть завдання – встановити хронологічну послідовність подій що були пов'язані з історією України в роки другої світової війни. Виконання цього завдання дозволяє провести хронологічну лінію тих подій що відбувались впродовж 1941 – 1944 рр. що дозволить розвинути навички з формування цілісної картини світу, та логічну послідовність тих чи інших подій, та на основі отриманих знань сформуванню вміння аналізувати події та співставляти різні факти в одне ціле, а з розумінням контексту тих подій дозволяє глибше оцінити всю важливість дослідження цього періоду. [56, с. 54-56]

У заключних етапах уроку варто звернути увагу на основні тези що вчитель встановлює на початку. Це може бути і набір питань які направлені до конкретних учнів (зазвичай це найбільш слабші учні) яке може починатись зі слів «Отже, сьогодні на уроці ми з вами...» і т.п. Або ж, вчитель може завчасно підготувати відповіді але забравши основні частини тексту, до прикладу : «Сьогодні на уроці я навчився ...» або ж «На уроці ми з вами пройшли тему ...», «дізналися про початок окупації ...» і т.п. де учні мають вставити необхідні слова аби утворилась ціла картина. Використовувати можна будь які методи, все залежить від професіоналізму вчителя, його підготовленості до уроку та методів що він буде використовувати. [29, с. 124-126]

Використання теми нашого дослідження можна використовувати і в виховних годинах, та позакласних заходах активно порівнюючи різні факти з

того часу та сучасної ситуації на півдні України що теж позитивно вплине на сприйняття тих подій та дозволить пов'язати історію того періоду з сучасністю. Також такі види робіт допоможуть вчителю поглибити вивчення теми адже одного уроку для вивчення такої об'ємної теми недостатньо для вивчення як теми повсякденності так і для дослідження конкретного регіону України.

Щодо методів які можна використовувати на виховних або позакласних заходах то варто відзначити те що важливу роль у таких заходах відіграють дидактичні матеріали що мають ключове значення в таких заходах адже допомагають вчителю створити атмосферу що мала б сприяти виховному процесу. Співвідносячи тему нашого дослідження та до прикладу виховний захід то до роздаткового матеріалу можна зарахувати різні плакати та фотографії тодішнього Миколаєва, Одеси та Херсону, різні таблички з цитатами німецьких наказів до місцевого населення, та фотографії різних історичних постатей що пов'язані з історією цього періоду. До роздаткового матеріалу можна додати і таблиці, схеми як заповнені так і не заповнені що учні мали б заповнити впродовж уроку. Це дозволяє учням зосередити увагу на уроці, та непомітно для них вкладає в їх голови знання що вчитель обрав для цього заходу. Це може бути і порівняльна таблиця (Дод. У) життя українців в різних областях. [29, с. 135-139]

В додаток до дидактичного матеріалу вчитель може використати на різних заходах і елементи мультимедійних елементів, це і презентації на платформі Microsoft Power Point, Canva і т.п. За їх допомогою вчитель може надати уроку більшої важливості та допомогти учням візуалізувати інформацію та створити кращу атмосферу навчального процесу. Для теми нашого дослідження доцільно використання зображень які або порівнюють окремі райони однієї чи іншої області в містах селах і т.п. Фотографії місцевого населення, їх одяг різні атрибути їх побуту і т.п. Це дозволяє підсилити виховну мету вчителя та дозволити учням порівняти своє життя та

життя тих хто жив тоді, що дозволить їм дійти до висновку що «все змінюється і варто йти в ногу зі змінами» та «в кожній епосі є свій побут, житло, одяг мислення і т.п.» Вдале використання цих методів дозволить вчителю як провести захід що сподобається учням, так і зможе навчити та пояснити їм те що вони до цього не знали. [29, с. 116-129]

Враховуючи усе вищесказане варто підвести певний висновок. Вчителю варто розуміти, що ідея НУШ полягає в тому що вчитель має виховати в учнів ті якості, які б дозволили учню бути людиною що може працювати як в колективі, так і самостійно, вміти діяти в різних ситуаціях та осмислювати все те що відбувається навколо нього. Це все, може забезпечити виховання в учнях компетентностей (Дод. Ф) що здатне забезпечити основні навички в учнів для життя в соціумі та життя з іншими людьми. Компетентнісний підхід є однією з важливих складових навчання яке забезпечує певні цілі для вчителя на уроці, до прикладу : для виховання просторової компетентності на уроці з нашої теми варто використовувати карти, карти (Дод. И) для учнів виконують функцію візуалізації інформації що дозволяє більше запам'ятати, аби виховати аксіологічну компетентність тут варто використовувати як мемуари окупаційної адміністрації (Г. Кох, Й. Антонеску і т.п.) так і спогади місцевих жителів що були безпосередніми учасниками тих подій. Це дозволить учню оцінити як вчинки одних людей вплинуть на життя інших.

Використання цієї теми в школі дозволяє вчителю показати жахи повсякденного життя в окупації, адже учні не надто звертають увагу на різні деталі як побуту так і на різні моменти що можуть істотно вплинути на вивчення цієї і похідних від неї тем, таких як Холокост, остарбайтери, депортації, розстріли населення, партизанські дії, діяльність ОУН та і.н. В школі та інших закладах освіти ця тема була б досить цінною в плані прикладу того що окупація це не є легко, населення під окупацією не «завмирає» а живе далі та вимушене йти по правилам окупантів та жити за їх законами і зробити з цим майже нічого не може, але і може продемонструвати активну боротьбу

людей з окупантами та незламність людей навіть в таких важких умовах адже особливо для українців що навіть в таких умовах боролися за незалежність.

Висновок

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, варто зазначити що тема «повсякденного життя населення під окупацією» є досить цікавою з точки зору досліджування повсякдення людей що жили під окупацією, та є досить цінним з точки зору різних наук, це і психологія (дослідження того як себе будуть вести люди в такій стресовій та екстремальній ситуації), етнологія (в даному випадку дослідження життя українців, євреїв та інших національностей, планів щодо них німецько-румунської адміністрації, поведінки самих народів як їх об'єднання заради вигнання окупантів так і прийняття того ладу що склався), і т.п.

Життя ж українців в період з 1941 по 1944 рр. в південних областях тема яка досліджена не дуже сильно хоч і має для цього як і підстави та архівну і документальну базу що могло б слугувати основою для ґрунтовного дослідження що могло б розкрити певні особливості життя цього краю в зазначений період. Не менш важливим є те, що тема сама по собі переплітається з передвоєнною ситуацією в Європі в таких країнах як Румунія, Німеччина та СРСР. Розкриття теми не може обійтися без її контексту а саме, як формувалось ставлення до українців та в цілому до цих територій в 20-30-ті рр., що спонукало ту чи іншу сторону до таких дій, які були плани сторін щодо населення міст та сіл і головне, яка роль їм відводилась. Все це охоплює не тільки період другої світової війни а і ті події що їм передували, адже без знання контексту подій, неможливо оцінити масштаб та значимість досліджуваного періоду, як формувалось населення цих територій і т.п, адже неможливо купити машину та сісти за її руль не вивчивши правила дорожнього руху та не здавши на права.

Історіографія теми має досить немалу кількість дослідників як безпосередньо побуду місцевого населення півдня в період окупації так і тем що тим чи іншим шляхом перетинаються та доповнюють її в різних історичних і не тільки просторах. Серед основних що торкалися цієї теми можна визначити і Ю. Левченка що зосередився на вивчення реалізації окупаційної політики в різних областях України, в тому числі і на півдні. К. Курилишин зосередив увагу на дослідженні саме життя українців в окупації але з опорою на джерела що задокументовані, це і преса, і ЗМІ, газети і т.п. Існують і різні роботи присвячені як виділенню окремого періоду в окремій області, а є і книги що зосереджуються на цілій історії області виділяючи також і період що стосується періоду нашого дослідження. До першої категорії можна виділити Н. Сугацьку, С. Сугацький, Л. Ташлай, Т. Даниленко та їх роботу «У полум'ї окупації. — Миколаїв» [39] що має на меті розповісти про жахи окупації враховуючи і контекст тих подій, і охоплюючи глобальні події поєднуючи їх та їх вплив на характер окупації на півдні. До другої категорії як приклад можна віднести посібник по Херсонській області та м. Херсону а саме Л. Цибуленко «Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення» [55] що розповідає про життя Херсону в періоду від давнини до сьогодення, зачіпаючи та розкриваючи тему життя українців в період з 1941 по 1944 рр. в херсонській області та в самому Херсоні.

Варто сказати і декілька слів про контекст тих подій. Вже після першої світової війни південь України опинився під владою двох держав це Румунія та СРСР. Життя населення на цих землях йшло хоч і різними шляхами але в цілому мало одну специфіку, корінне українське населення винищувалось та всіляко притіснялось як радянською владою так і румунською, відбувалось це на усіх рівнях починаючи від верхівки влади і до маргінальних низів суспільства. Ця ситуація підштовхувала українців до дій, в румунській частині населення або тікало до інших країн, або боролось з проявами гноблення та асиміляції, в радянській частині, населення активно бунтувало, але після

голодомору бунти майже припинились через знищення великої частини активних людей. Така ситуація продовжувалась до 22 червня 1941 р. коли німецько-румунські війська перетнули кордон з СРСР.

Варто зазначити що для того аби розглянути плани та логічність дій окупаційної адміністрації істориків варто звернути увагу на те, «що саме потрібно було країні?» адже війна це досить затратний процес який вимагає від держави величезних коштів та зусиль на утримання армії, і т.п. Тому виходячи суто з прагматичних цілей то німцям та румунам потрібна була сировина та людські ресурси для утримання армії та свого населення. По-друге варто враховувати і підтримку порядку на окупованих територіях що німці теж врахували йдучи певною мірою на поступки в тій чи іншій сфері, і т.п. Це все формувало основу для тої політики яку проводили німці та румуни на цій території.

Сільське населення відчуло це на собі одним із перших та почало активно вступати до лав місцевої поліції та збройних формувань, активно утворювались різні установи та назначалися «старости» сіл що мали б слідкувати за порядком в них. Німці були дуже шоковані тим до чого довели радянці українців, адже зробили їх навіть біднішими за бідняків в німецьких містах. Тому обездолене населення сіл радо було співпрацювати з німецькою владою тим паче що в перший рік активних репресій до населення не було. Це і слугувало тими основними факторами що впливали на їх політику в селах.

В містах ситуація була не кращою адже міста були центрами де більшовики проводили активну денаціоналізацію приватної власності та цілеспрямовано знищувало те що формувалось століттями. Через це на початках було складно налагодити активне постачання продукції з окупованих територій, тому місцевих змушували працювати на підприємствах під страхом розстрілу або ув'язнення. Були й інші чинники що на це впливали, активна пропаганда румунської та німецької мови, культури зробили свою справу, та

розповсюдили серед містян тенденції до боротьби проти окупантів. Що вилилось у їх приєднання до похідних груп ОУН та партизанів.

Щодо проблематики використання в школі, то тут варто зазначити, що ця тема має широкий спектр застосування в різних конференціях, на уроках з історії України та Всесвітньої історії, різних виховних заходів що дозволяє вчителю через конкретні приклади дослідити життя тої чи іншої групи населення, їх долі та наслідках діяльності. Також тема досить цінна на виховні моменти, це і тема патріотизму, формування розуміння того що тільки ти сам твориш свою історію, та те що окупаційна влада не буде вирішувати твої проблеми, адже вона в цьому не зацікавлена, і на останок, це виховання в учнях різних компетентностей що дозволять їм розробити своє бачення тих чи інших подій що відбувались на території України та півдня в цілому.

Двадцяте століття, а саме перша його половина, стали дуже болісною сторінкою в історії України, адже за цей час український народ як на півдні так і в інших областях України перебував в стані гноблення та придушення через знищення його «хребту», тобто людей що були здатні чини спротив, вести свій бізнес, та в цілому відокремлювали себе від інших народів. Голодомори, репресії та окупація 1941-1944 рр. залишили дуже великий відбиток в свідомості людей, та і в психіці це стало жахливою нормою що надалі відбилось на самому днк українського села яке було знекровлене, та лишене всіх тих атрибутів що відрізняло його від усіх інших сіл.

Список використаної літератури :

Законодавчі та нормативні документи

1. Закон України від 16.01.2020 № 463-IX «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://cutt.ly/2JQWkJQ> (дата звернення: 12.03.2024 р.).

2. Навчальна програма для загальноосвітніх закладів «Історія України. Всесвітня історія 5-9 класи». URL: <https://cutt.ly/mJQR0TH> (дата звернення: 12.03.2024 р.).

3. Навчальні програми з історії України, всесвітньої історії, правознавства для 10-11 класів загальноосвітніх початкових закладів (чинні з 2016-2017 р.). URL: <https://cutt.ly/IJQTaW7> (дата звернення: 19.03.2024 р.).
Монографії, брошури, статті

Монографії, брошури, статті, вісники, збірки

4. А. В. Дізанова. Окупаційний режим в українському Подунав'ї (1941 – 1944 рр.). Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. - 2016. - Вип. 34. - С. 48-53.

5. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : побутовий, морально-психологічний та соціальний аспект. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2006. С. 265–272.

6. Акунін О. Становище селянства півдня України в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.: морально-психологічний аспект. Наукові праці. 2007. Т. 74, № 61. С. 49–52.

7. Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Випуск 10. – С. 277.

8. Більченко Л. Діяльність місцевої поліції на Півдні України у період німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.). *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2020. № 2. С. 7–14.

9. Боган С. Стан початкової освіти в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941-1944 роках. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. 107-ме вид. Миколаїв, 2010. С. 25–28.

10. Вишневський С. А. Діяльність Одеського університету в роки румунської окупації Південної України (1941-1944 роки). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. *Історичні науки*. 2013. № 3.35. С. 127–130.

11. Вінцковський Т. Кязимова Г. Михайлуца М. Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. *Історичні нариси*.—Кн. 2010. Т. 1. С. 413–445.

12. Вінцковський Т.С. Оунівське підпілля в Трансністрії. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2003. – Вип. 14. – С. 3-6.

13. Гвоздик В. Мальшина К. Боротьба за владу на півдні України. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Т. 1, № 17. С. 88–103.

14. Гриценко О. Татарбунарське повстання 1924 року: невідомі факти та імена. *Україна і світ*. — Ч. 1 — Х.: НТУ «ХПІ», 2015. — С. 98-99.

15. Дзинглюк О. Соціально-економічний стан мешканців Одеси в період окупації 1941-1944 років. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. - 2014. - № 6. - С. 201-214. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nv_2014_6_20

16. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти : I Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р. м. Кропивницький : тези доп. М-во освіти і науки України, Центральноукраїн. нац. техн. ун-т, каф. суспільних наук, інформаційної та архівної справи [та ін.] ; [редкол. : В. Орлик (гол. ред.), М. Мільчарек, К. Філіпов та ін]. – Кропивницький : ЦНТУ, 2020. – 184 с. : іл.

17. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.

18. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — 911 с.

19. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971.

20. Історія Одеси : історично-краєзнавчі нариси. Одеса : Од. нац. ун-т ім. І. І. Мечник., 2002. 560 с.

21. Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. - Київ: Критика, 2011. - 455 с.

22. Косик Володимир. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів Т.4. (1944-1945). Зібрав і впорядкував Володимир Косик.— Львів, 2000. – 368 с.

23. Курилишин К. М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 - 1944 рр.): за матеріалами української легальної преси : НАН України, Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львів. від-ня. - Л., 2010. - 328 с. - укр.

24. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. — К.: МАУП, 2006. — 696 с.

25. Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоман., 2017. 402 с.

26. Левченко Ю. Окупаційні адміністративно-територіальні одиниці України 1941–1944 рр.: етнічний, етнографічний та політико-географічний вимір. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2016. С. 71–76.

27. Левченко Ю. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Наукові записки Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Сімферополь, 2013. С. 49–64.

28. Лисак В. Ф. Історичне краєзнавство в контексті вивчення суспільнополітичної кризи Південного Сходу України. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 67-75.

29. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. – Х.: Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2007. – 192 с. — (Б-ка журн. «Історія та право-знавство», Вип. 12 (48)).

30. MykolaivOne. Миколаївські торгаші: історія розвитку базарної справи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mykolaiv.one/uk/eternal/mykolayivski-torgashi-istoriya-rozvytku-bazarnoyi-spravu-4363>

31. Народний оглядач. Десять Заповідей по веденню війни німецьким солдатом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/desyat-zapovidey-po-vedennyu-viyny-nimeckym-soldatom.html>

32. Нефьодов Д. Історіографія руху Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): стан наукової розробки проблеми. Мандрівець. 2012. С. 29–37.
33. Нефьодов Д. В. Рух Опору в Південній Україні (1941-1944 рр.) у дослідженнях миколаївських істориків. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Історія. 2012. Т. 198, № 186. С. 77–81.
34. Осипенко О. Сільське населення та «трудові громади» півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр.: Соціально-історичний аспект. : дис. ... д-ра філософії в галузі філософії : 7.01. 2018.
35. Південна Бесарабія: рік радянзації і перші дні війни. Краєзнавство. 2011. № 2. С. 64–72.
36. Рекотов. П. В. Роль релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941 - 1944 рр.) Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2017. - № 2. - С. 52-59.
37. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? : Монографія. Львів : Світ, 1994. 416 с.
38. Сіверщина. Наказ Сталіна № 270, за яким всі полонені називалися зрадниками батьківщини (1941). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://siver.com.ua/news/nakaz_stalina_270_za_jakim_vsi_poloneni_nazivalisja_zradnikami_batkivshhini_1941/2017-08-18-21037
39. Сугацька Н., Сугацький С., Ташлай Л., Даниленко Т. У полум'ї окупації. — Миколаїв: Вид. Ірини Гудим, 2020. — 176 с.
40. Тішин О. В. Особливості адміністративно-територіального устрою півдня України під німецьким цивільним управлінням (1941–1944 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2017. - Вип. 48. - С. 161-167. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2017_48_32

41. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні першої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Т. 1, № 17. С. 7–47.

42. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядкування і передмова Володимира Косика. У 4-х тт. - Т. 1. - Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997.

43. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядкування і передмова Володимира Косика. Т. 2 : Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) . – 1998. – 383 с.

44. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядкування Володимира Косика. У 4-х тт. - Т. 3. - Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ЛДУ ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. - 384 с.

45. Хаджираєва В. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941р. – серпень 1944 р.). Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. № 26. С. 272–285.

Путівники, архіви

46. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р-1434. Оп.1. Спр.1. Арк.5.

47. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р-1651. Оп.1. Спр.3. Арк.11.

48. Державний архів Одеської області. РЕЄСТР ФОНДІВ періоду фашистської окупації Одещини (1941-1944 рр.) / Авт.-упорядн.: В. Алексєєва, С. Виногловська, В. Січкаренко, О. Корецька. Державний архів Одеської області. – Одеса: ДАОО, 2004. – 760 с.

49. Державний архів Херсонської області: Путівник / Ред. кол. тому: Г. Боряк (голова), Л. Виноградова, А. Карпова, О. Марущак; Відп. ред. А. Карпова; Авт.-упорядн.: В. Баранюк, В. Боровик, Л. Виноградова, А. Карпова, Ю. Коник, О. Марущак, Л. Митницька, А. Назарова, З. Орлова, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Державний комітет архівів України; Державний архів Херсонської області. – К., 2003. – 734 с.

50. Левченко Л. Л. Державний архів Миколаївської області : Путівник. Миколаїв : Іліон, 2014. 1144 с.

51. Музичко О.Є. Український студентський рух в Одесі у роки Румунської окупації (1941 – 1944). Інтелігенція і влада. Матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 24-25 грудня 2009 р.). – Одеса. 2009. – Ч. 1. – С. 159-164.

52. Національний архів Румунії. АМАЕ, ф.71/1920-1944. УРСР, т. 130, ф.245-246.

Іноземні джерела

53. Britannica. Greater Romania. New lands and peoples. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/Romania/Greater-Romania>

54. Geostrategic. «ULTIMATUMUL SOVIETIC DIN 26 IUNIE 1940» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20160426231413/http://www.geostrategic.eu/ultimatumul-sovietic-din-26-iunie-1940.html>

Навчально-методичні посібники

55. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення : навч.-метод. посіб. для вищих та загальноосвіт. навч. закл. Херсон. держ. ун-т, Ф-т психології, історії та соціології. – Херсон, 2017. – 417 с.

Методичні розробки

56. Пометун О. Методика навчання історії в школі. Київ. Генеза, 2006. С. 328

57. Поліщук Г. Особливості дискусії та психолого-педагогічні умови її використання як засобу формування критичного мислення. Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць. за ред. З. П. Бакум ; редкол. : З. П. Бакум, Я. В. Шрамко, І. В. Шелевицький та ін. - Кривий Ріг, 2013. - Вип. 38. - С. 401-405.

58. Сирота М.В. Теоретичні аспекти методичної проблеми педагога «Формування національно-історичної свідомості та виховання патріотизму під час освітнього процесу з історії» URL: <https://www.schoollife.org.ua/281-2020/>.

Додатки

Додаток А

Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р.

	Катеринославська		Херсонська		Таврійська		Півдню	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдаване	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Джерело : <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/680/648> 11 - 12

ст.

Додаток Б

Румунія після першої світової війни

Джерело : <https://www.britannica.com/place/Romania/Greater-Romania>

Додаток В

Корнеліу Зеля Кодряну

Джерело :

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%83_%D0%97%D0%B5%D0%BB%D1%8F_%D0%9A%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%8F%D0%BD%D1%83

Додаток Г

Джерело : <https://explainer.ua/druga-svitova-vijna-royasnyuyemo-u-32-marah/>

Додаток Г

Формування території Української РСР

Джерело : <https://uahistory.co/pidruchniki/sorochinska-ukraine-history-11-class-2019-standard-level/2.php>

Додаток Д

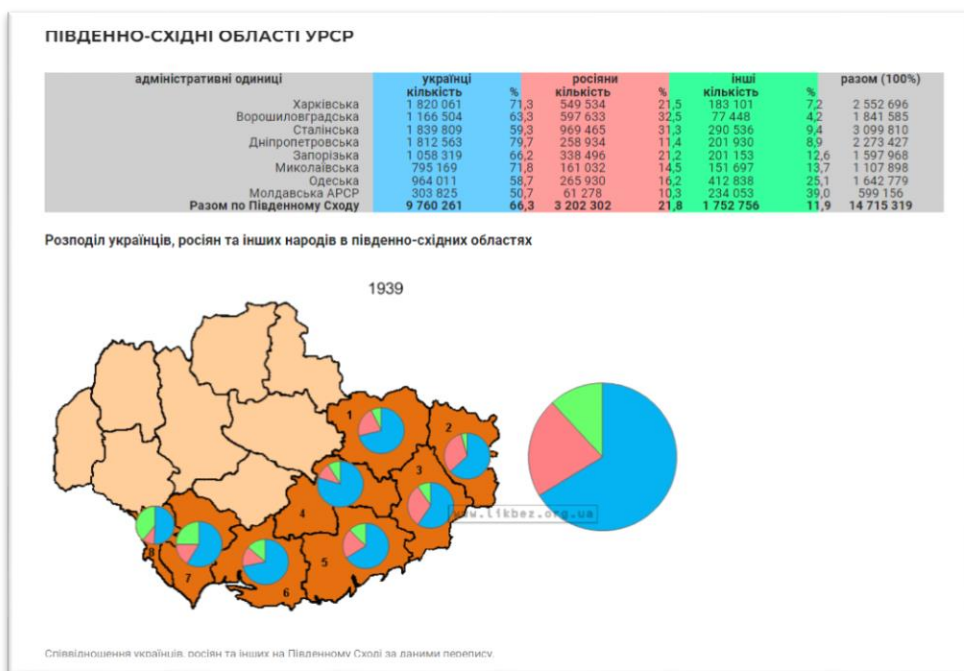
Голодомор 1932-1933 рр.

Джерело : <https://holodomormuseum.org.ua/masova-smertnist/>

Додаток Е

Перепис 1939 р.

Джерело : <https://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1939.html>

Додаток Є

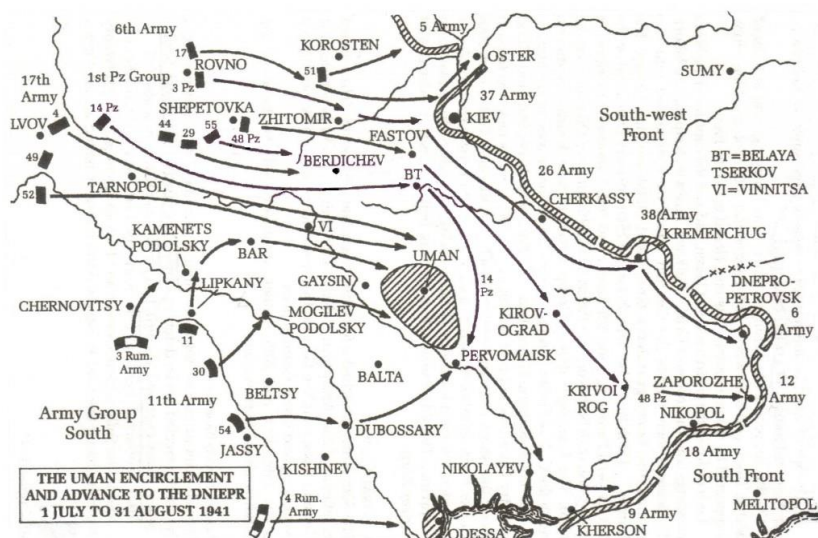
Татарбунарське повстання (причини)

Джерело : <https://naurok.com.ua/ukra-nski-zemli-v-skladi-rumuni-215602.html>

Додаток Ж

Битва під Луцьк, Рівне, Дубно, Львів (та окупація України)

Джерело : <https://www.operationbarbarossa.net/the-lutsk-rovno-dubno-lvov-border-battle/>

Додаток З

Територія розселення німців згідно з планом «Ост»

Джерело : https://en.wikipedia.org/wiki/Generalplan_Ost

Додаток II

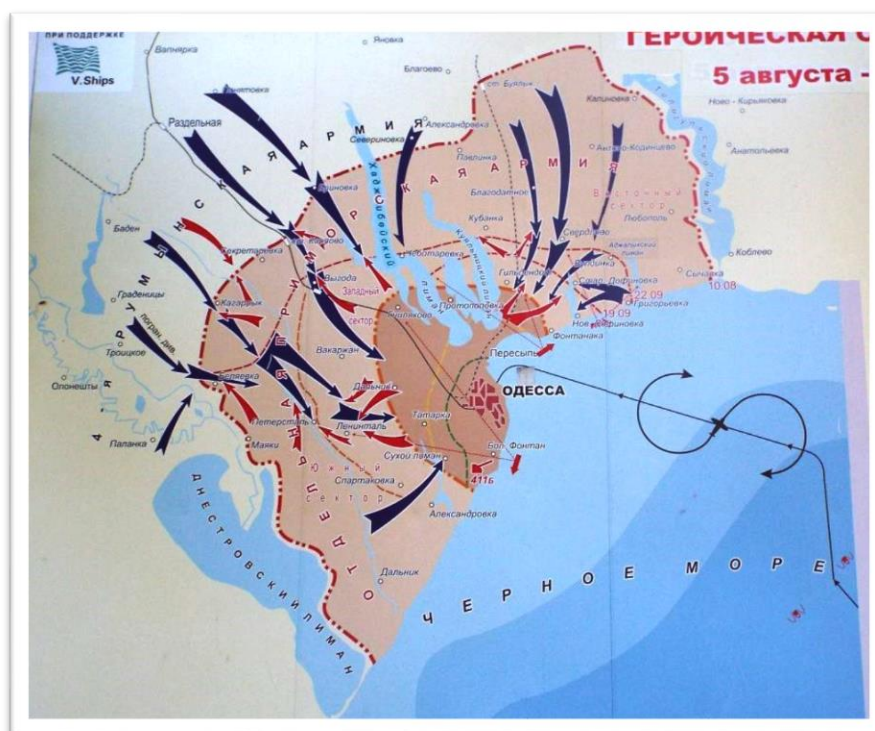
Зони окупації на 1942 р.

Джерело : <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-i-ukrayina/31380124.html>

Додаток I

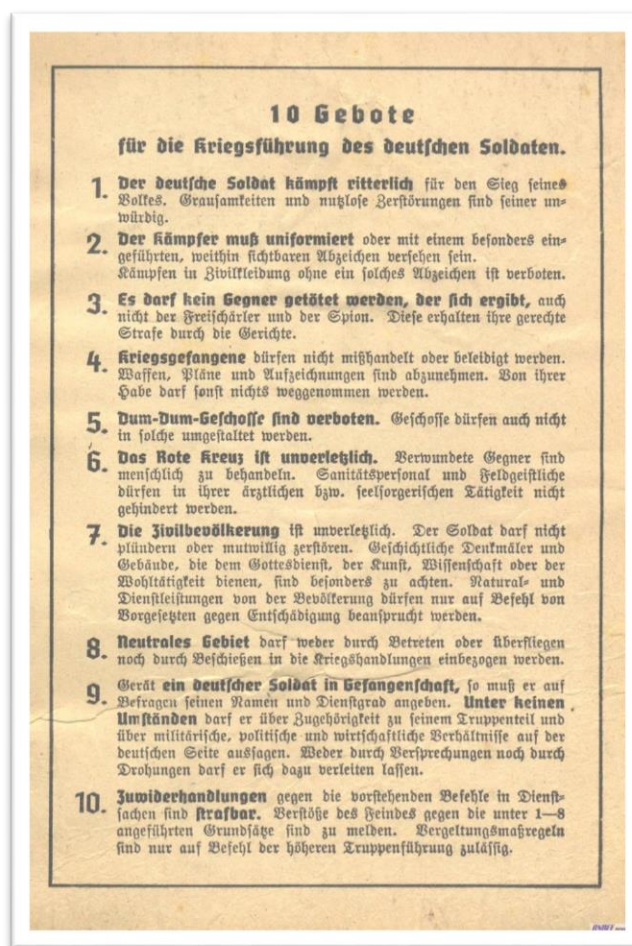
Схема оборони Одеси 5 серпня-16 жовтня 1941 р. Одеса. Музейний комплекс 411-та батарея. Фото Івана Парнікози, 2019 р.

Джерело : <https://expedicia.org/73-dni-oboroni-odesi-v-1941-r/>

Додаток І

Десять Заповідей по веденню війни німецьким солдатом

Джерело : <https://www.ar25.org/article/desyat-zapovidey-po-vedennyu-viyny-nimeckym-soldatom.html>

Додаток Й

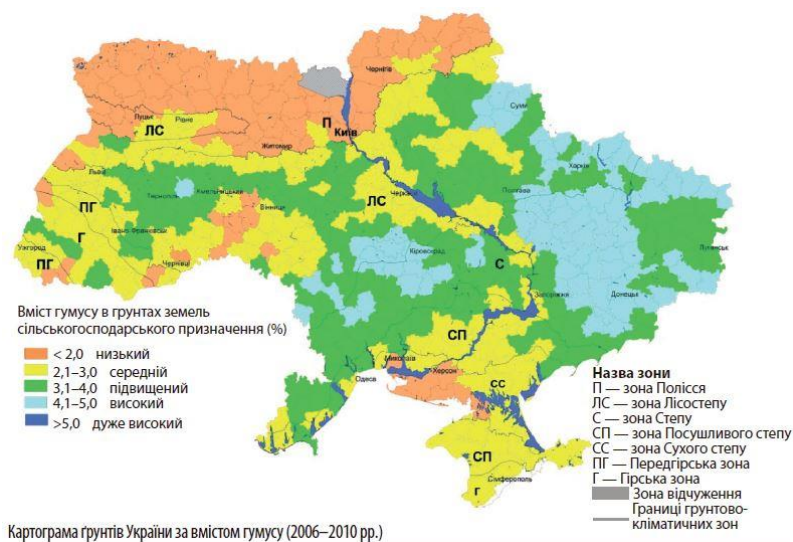
Інфографіка видання Visuals від 2015 року показує, які області України постраждали від Голодомору 1932–1933 років найбільше.

Джерело : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/golodomor-v-ukrajini-shcho-vidomopro-tragediyu-naslidki-infografika-novini-ukrajini-50054458.html>

Додаток К

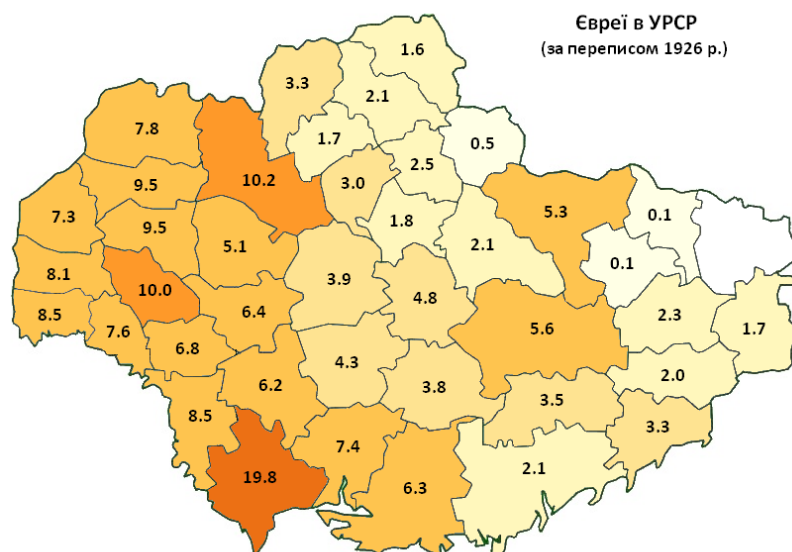
Картограма вмісту гумусу в українських землях 2006–2010 рр.

Джерело : <https://agrotimes.ua/interview/yakisni-pokazniki-ukrayinskih-gruntiv-znizhuyutsya/>

Додаток Л

Євреї в УРСР (за переписом 1926 р.)

Джерело :

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%97

Додаток М

Зруйнована базарна площа (1942 р.)

Джерело :

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=109411900756114&set=a.109225387441432>

Додаток Н

Командувач 16-ї армії генерал-лейтенант Рокоссовский К. К. (другий зліва) з генералами оглядає трофейну німецьку техніку. 10 грудня 1941

Джерело :

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%281941%29

Додаток О

Карта Європейського ТВД 1941-1942 рр.

Джерело : <https://geomap.com.ua/uk-wh11/1291.html>

Додаток П

План-конспект «Історія України»

11 клас

Тема: «Окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні в роки ДСВ»

Мета:

Навчальна:

- Визначити роль українських земель у ДСВ; *інформаційна*
- Дослідити діяльність ОУН в різних частинах України; *інформаційна*

- Проаналізувати мету й форми експлуатації українських земель німецькою та румунською окупаційною адміністрацією; */інформаційна*
- Визначити наслідки окупації українських земель німцями та румунами; */інформаційна*
- Охарактеризувати діяльність підпільного руху, селян та міщан.; */інформаційна*

Розвивальна:

- Продовжувати розвивати вміння працювати з історичними джерелами; */інформаційна*
- Розвивати вміння аналізувати історичний матеріал; */логічна*
- Продовжувати розвивати вміння робити висновки та невеликі узагальнення; (усні відповіді); */логічна, мовленнєва*
- Розвивати вміння характеризувати історичні постаті; (постать Й. Антонеску); */аксіологічна, логічна, мовленнєва*
- Формувати критичне мислення (на основі усних відповідей); */логічна*
- Продовжувати розвивати мовленнєву компетентність; («Мозковий штурм», фронтальне опитування, усні відповіді учнів); */мовленнєва, логічна*

Виховна:

- Формувати громадянську компетентність; (на прикладі діячів, що розгортали національний рух на території півдня); */громадянська*
- Виховувати почуття відповідальності за збереження української державності; */громадянська*
- Формувати національну свідомість, любов до рідного краю, повагу до культури рідного народу; */громадянська*
- Формувати вміння давати оцінку діяльності історичних діячів; */аксіологічна*
- Виховувати в учнях наполегливість, завзятість, стійкість (в ході виконання ними пропонованих їм завдань); */ особистісна*
- Виховувати почуття гордості за співвітчизників, які боролись за незалежність української держави; */громадянська*
- Виховувати важливість знання фактів та їх інтерпретації у історії; */логічна*

Тип заняття: комбіноване.

Обладнання: презентація, підручник.

Основні терміни: колабораціонізм, партизанщина, геноцид

Основні історичні діячі: А. Гітлер, Г. Кох

План заняття

- 1.Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни. Радянізація Західної України (1939 – 1941рр.)
- 2.Напад нацистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим в Україні.
- 3.Рух Опору.
- 4.Початок визволення Лівобережної України. Визволення Києва.
- 5.Визволення Правобережної та Західної України.
- 6.Ціна Перемоги. Втрати України в роки Другої світової війни.

Хід заняття

Доза часу	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
1 хв.	I. Організаційний	<p>Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку.</p> <p>Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів.</p> 		
2 хв.	II. Перевірка домашнь		Було перевірене на платформі classroom	

	ого завдання			
3 хв.	III. Мотиваційний		<ul style="list-style-type: none"> - Що зображено на малюнку? - Які асоціації у вас викликають ці малюнки? - Як це пов'язано з новою темою? 	Логічна
5 хв.	IV. Актуалізаційний		<ol style="list-style-type: none"> 1. Який період ми зараз вивчаємо? 2. Які характерні риси цього періоду? 3. Давайте пригадаємо, якими були особливості розвитку українських земель у мієвоєнний період. 	
20 хв.	V. Етап вивчення нового матеріалу	<p><i>Групова робота</i></p> <p><i>Робота з історичними джерелами</i></p>	<p>Учні об'єднуються в групи по дві-три людини та складають таблицю виходячи з карти окупаційних зон на території України та під кожною колонкою записують особливості тої чи іншої зони. (Дод. №1)</p> <p><i>Із листа Гітлера до Муссоліні, 21 червня 1941 р.</i></p>	Аксіологічна, Інформаційна, просторова.

			<p><i>«Що стосується боротьби на Сході, дуче, то вона, напевне, буде важкою. Проте я жодної секунди не сумніваюся в значному успіху. Передусім я сподіваюся, що нам пощастить забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу. Вона послужить для нас постачальником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться нам у майбутньому».</i></p> <p><i>Із виступу Герінга в Берліні</i></p> <p><i>«Ми зайняли найродючіші землі України. Там, на Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало і в такій кількості, яку важко собі уявити. Ми маємо зрозуміти, що все це відтепер і навіки — наше, німецьке».</i></p> <p><i>Із виступів Гітлера</i></p> <p><i>«...Було б помилкою дати освіту місцевим людям. І я зовсім не прихильник створення</i></p>	
--	--	--	--	--

			<p>університету в Києві».</p> <p>«Якщо росіяни, українці та інші вмітимуть читати й писати, це може нам тільки зашкодити».</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Про що ці цитати? 2. Як історичні персоналії описують Україну та українців? 3. Які основні цілі ставили перед собою окупанти? 	
10 хв.	VI. Систематизація знань	<p>Гра «Пазл»</p> 		Аксіологічна, інформаційна, логічна.
5 хв.	VII. Висновки	Отже, сьогодні на уроці ми з вами дізналися про :	<ul style="list-style-type: none"> - Становище України в період ДСВ - Окупаційна політика Румунії, Німеччини та Угорщини. - Становище українського, 	

			єврейського та і.н. народностей.	
	VIII. Домашнє завдання	Підготувати тему: Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 1950-х років).		

Додатки

№1

Рейхскомісаріат «Україна»	Дистрикт «Галичина»	Губернаторство «Трансністрія» (під управлінням Румунії)	Зона військової адміністрації (під управлінням вермахту)
Ровенська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Кримська області; північні райони Тернопільщини та східні Миколаївщини	Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська області	Чернівецька, Ізмаїльська, Одеська області, південні райони Вінничини та західні райони Миколаївщини	Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас

Додаток Р

Таблиця з теми «Україна в період Другої світової війни»

Дата	Подія
22 червня 1941 р.	Бомбардування німецькою авіацією українських міст (Рівне, Львів, Житомир, Київ, Севастополь та ін.), запеклі бої на кордонах
Дата	Подія

23-29 червня 1941 р.	Найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк-Броди-Рівне, у якій взяли участь з обох сторін близько 2 тис. танків (на тиждень затримала просування німців)
30 червня — 11 липня 1941 р.	Відступ Червоної армії на обох фронтах: на Півдні вороги захопили Північну Буковину й Бессарабію та підійшли до Дністра; на Заході України взяли Дрогобич, Львів, Луцьк, Рівне, Житомир і наблизилися до Києва
11 липня — 19 вересня 1941 р.	Київська оборонна операція. «Київський котел» — загинуло і потрапило в полон понад 600 тис. осіб, які опинилися в оточенні
19 вересня 1941 р.	Гітлерівці зайняли Київ
5 серпня — 16 жовтня 1941 р.	Оборона Одеси. Протягом 73 днів захисники міста відтягували на себе 300-тисячну ворожу армію, завдаючи їй великих втрат
25 жовтня 1941 р.	Захоплено Харків. До кінця жовтня під ворожою окупацією опинилася також значна частина Донбасу
30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.	Героїчна оборона Севастополя, яка тривала 250 днів
16 листопада 1941 р.	Радянські війська залишили Крим (крім невеликого клаптика із Севастополем)
Кінець 1941 р.	Війська Південно-Західного фронту закріпилися на лінії Вовчанськ-Балаклея-Красний Лиман, а Південного — на лінії Артемівськ-Шахтарське-Большекрепінська
12-29 травня 1942 р.	Наступальна операція радянських військ під Харковом — «Харківська катастрофа» — в оточення потрапили три радянські армії; втрати становили близько 240 тис. осіб
22 липня 1942 р.	Остаточна окупація території України німецько-фашистськими військами після захоплення міста Свердловська Ворошиловградської області (нині — Луганської). Німецький план «блискавичної війни» було зірвано

Джерело : <https://uahistory.co/lesson/ukraine-history-2017-lessons-11-class/5.php>

Додаток С

Завдання «Україна в ДСВ»

Джерело : <https://learningapps.org/view2109122>

Додаток Т

Англійська карикатура 1940 року, на якій Гітлер і Сталін марширують разом, взуті в один чобіт і тримаючи руку на кобурі з пістолетом.

Джерело : <https://babel.ua/texts/81749-druga-svitova-viyna-v-karikaturah-nebezpechniy-shlyub-gitlera-i-stalina-brehliviy-propagandist-gebbels-srsr-nova-zagroza-dlya-pislyavoyennogo-svitu-istoriya-u-20-ilyustraciyah-memah>

Додаток У

«Порівняльна таблиця життя українців в південних регіонах України»

РР.	Одеса	Миколаїв	Херсон
1941			

1942			
1943			
1944			

Джерело : *створив автор бакалаврської роботи*

Додаток Ф

«Ключові компетентності для нової української школи»

Джерело : <https://suvorovskal1school.e-schools.info/pages/kljuchov-kompetentnost-dlja-novo-ukranksko-shkoli>